

338(497.11)

ВЛАДИСЛАВ МИЛЕНКОВИЋ

ЕКОНОМСКА
«ИСТОРИЈА»
«БЕОГРАДА»

БЕОГРАД
1 9 3 2

ВЛАДИСЛАВ МИЛЕНКОВИЋ
НОВИНАР

SAVEZNO IZVRŠNO VEĆE
CENTAR ZA INFORMACIJU I
DOKUMENTACIJU RELATNOST

Inv. br. 5173

SIGN. _____

ЕКОНОМСКА ИСТОРИЈА БЕОГРАДА

ДО СВЕТСКОГА РАТА

ИЗДАЊЕ ПИШЧЕВО

БЕОГРАД, 1932

НАСЛОВНУ СТРАНУ ИЗРАДИО
ПЈЕР КРИЖАНИЋ

5377

37495

5577

Ово прво дело посвећујем успомени
своје поч. мајке Јелисавете.

Писац.

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР Г. СВЕТИСЛАВА МАРДИЋА

- 1) Економско-социјални развитак Србије у 19 веку
  - 2) Важнији моменти у економском развиту Београда до 19 века
  - 3) Економски развитак Београда у 19 веку
  - 4) Занатство
  - 5) Трговина
  - 6) Новчарство
  - 7) Индустија
  - 8) Неколико важнијих момената из историје снабдевања Београда животним намирницама
  - 9) Закључак
-

ПРЕДГОВОР

Београд претставља један колико интересантан толико, па још и више, важан проблем у многоме погледу.

Његова политичка улога у формирању наше данашње државе је огромна, од пресуднога значаја. Као престоница нашега Пијемонта, он је био и престоница наше националне мисли, наше ослободилачке акције, наше националне отпорности и виталности. Његов положај у томе погледу одиста је сасвим изузетан међу свима нашим осталим иначе често веома значајним националним центрима. Мали балкански град на самој граници аустро-угарске монархије, на домаку њених не топова него и пушака и митраљеза, он је неустрашиво витлао заставом националне слободе и националне културе, не из неког ината, не из неке лакоумне авантуристике, него свесно, плански, уверен у своју велику мисију и у своју неумитну победу.

Нама који знамо тај предратни Београд, који смо дисали онај његов ваздух и морили ноге по оној његовој турској калдрми, — нама је тај његов став изгледао тада сасвим природан, једино могућ, неумитан. Као да друкчије није могло ни бити. Гордо, па и више: са презиrom ми смо гледали са тада неуређенога Калимегдана на ону другу лепу уређену, цивилизовану страну Дунава и Саве или тачније речено на њенога властодршца. Па ипак Србија је тада претстављала по пространству и по становништву једва неку аустријску покрајину, по материјалној култури — Боже мој! какво — да нађемо упоређење? — а по војној сили, њеноме квантитету и техничкој опреми дете према човеку у пуној снази.

И ма колико нам тај став данас изгледао чудан, парадоксан, невероватан, загонетан, историја је показала да је Београд имао рашта да буде онакав. Он је победио и постао престоница велике југословенске државе, док је његов некадашњи велики северни сосед ишчезао са карте Европе, односно смежурао се у границе две релативно незнатне државице.

Нико у нашој проширеној Отаџбини не може порећи Београду ову његову историјску мисију. Нико му не може порећи ову ретку моралну величину.

Али сада настаје друга загонетност Београда. Многи и многи, и наши и странци, проматрајући Београд површно, споља, или чак и дубље, озбиљно се питају: Зашто је он културно релативно заостао за неким другим нарочито западним нашим градовима? Јер неоспорно је, то се већ на први поглед јасно да уочити, да њему још много штошта недостаје од особина европскога града, почев у урбанистичком погледу па све до менталитета широких слојева његових „староседелаца“. И догађа се да се понекад јасно или при-тајено поставља питање: „Па зар тај још увек релативно заостали Београд да води у земљи прву реч“.

У домену духовне културе Београд је неоспорни југословенски центар. Он се је у томе погледу несумњиво афирмирао. Али у погледу материјалне културе у привредном погледу он још није достигао свој престонички ниво, најмање је пак достигао оно што му његов јединствени географски положај у томе погледу намењује. И сасвим природно, многи постављају питање: откуд оволика непаралелност, оволика дискрепанција између политичког и духовног значаја Београда с једне стране, и његове материјалне културе с друге стране! И с обзиром на доминантну улогу материјалне културе у очима данашњега света, ништа природније него да се и опег овај положај Београда у нашој великој држави учини чудан, парадоксалан, невероватан, загонетан.

Убеђени смо да ће ово дело г. Миленковића у знатноме степену објаснити ту загонетку. Оно нам приказује економски развитак Београда до светскога рата, а то ће рећи таман у ономе добу, у коме га огромна већина данашњих наших грађана па и самих данашњих Београђана најмање зна, а у већини случајева уопште и не зна. То је приказ тога дугога и веома интересантнога развитка са свима његовим компонентама и у свима његовим елементима, расветљен понегде и врло духовитим социолошким и психолошким моментима, без кога се сасвим природно не може разумети послератни економски Београд, па ни његово данашње стање и прилике у њему.

Нашој економској литератури име г. Миленковића није непознато. Напротив својим студијама у многим нашим економским и другим часописима, нарочито у области пољопривредне политике, г. Миленковић се је афирмирао као један од најбољих наших млађих економиста. Његов рад нема никакве априористичке тенденциозности. Он служи поштенom, објективном испитивању чињеница, и исто тако објективном теоријски добро наоружаном тумачењу тих чињеница. У при-

бирању података г. Миленковић је неуморан, а у одабирању истих скрупулозан. Отуд његове студије спадају у најозбиљније, одиста научне радове наше економске литературе.

Све ове врлине носи у себи и ово г. Миленковићево дело. И стога смо убеђени да ће оно објаснити свима којима треба ону послератну загонетку Београда, и да ће наш Београд и по својој економској релативној заосталости постати цењен и вољен исто онолико колико је вољен као политички и духовни наш центар.

У томе је национални значај овога дела.

Али оно ће имати и једно друго не мање важно дејство. Још стара грчка философија је поставила као једно од најдрагоценијих и најпотребнијих правила у животу: „Познај самога себе.“ Иако тако старо, ово правило је још увек слабо или бар недовољно примењено у животу. Међутим оно је израз дубоке мудрости, одличног познавања људске природе, и када би се оно озбиљно примењивало у приватном и јавном животу, колико и колико би било грешака, сукоба и невоља у свету мање!...

Нарочито у јавноме животу многе недаће би биле избегнуте, многе заострености отклоњене, многа претеривања и тесногрудости немогуће, многе необјективности искључене. Извор прецењивања себе и потцењивања других, извор локалног, покрајинског и националног шовинизма, тога страшнога зла и нашега доба, лежи без сумње у великоме степену у отсуству познавања себе, свога места, краја и нације, — и других. Па и ми Београђани често показујемо знаке нетачнога познавања свога Београда, не видимо, не знамо многе и многе његове компоненте, па услед тога не знамо ни прави пут којим га треба водити ка његовом што бржем развоју и напретку. Гледају се узроци појединих његових тегоба онде где их нема, и у томе правцу се троши узалуд енергија и време, док праве узроке не гледамо и на њих не делујемо, јер их не знамо.

У томе погледу, пак, у погледу тачног познавања Београда његова историја је од великог значаја. Позната је социолошка истина, да је садашњица компонована из великога постотка прошлости, као што у њој живе и многи ембриони будућности. Чак се тврди, да нема тога што је било и што ће још бити, а да и данас не постоји у мањем или већем обиму. Нарочито у менталноме погледу. Књига г. Миленковића је и у томе погледу драгоцене. Она нам даје много података о узроцима релативне заосталости Београда у привредном погледу, указује нам на недостатке нас самих, београдских становника, и на тај начин указује нам и на оно што сами треба да поправимо на себи, па да Београд учини даље потребне напретке у правцу своје велике привредне будућности.

Стара је истина, да човек нерадо слуша неповољне истине о себи. Можда ће бити тога и овога пута. Међутим у добро схваћеноме интересу Београда ова озбиљна књига је врло добро дошла, и ми дугујемо њеноме писцу и за то пуно признање и захвалност. Читајући је, стално смо имали на уму оне Цвијићеве речи:

„Процена својих способности, запажања и корекција својих недостатака, на кратко критика себе самога и свога народа, неће убити енергију за рад и за велике планове код правих људи, од истинске вредности.

Напротив, после најпажљивије процене, треба да дође неодољива и неукротљива акција, која је стална као млаз јаких врела и која издуби пространо и дубоко корито.“

Искрена нам је жеља да излагања ове књиге и код осталих читалаца изазову исте мисли и осећања, а поврх свега — акцију.

Београд, маја 1932.

СВЕТИСЛАВ МАРОДИЋ.

ЕКОНОМСКО-СОЦИЈАЛНИ РАЗВИТАК СРБИЈЕ У XIX ВЕКУ

ОПШТИ ПОГЛЕД

Француска револуција, која је срушила феудални поредак и ослободила грађанина и сељака великих природних и новчаних трибута у корист малобројног повлашћеног племства, нашла је одјека на све стране света. Нова грађанска класа и сељачки сталеж дизали су се у одбрану и заштиту својих права рушећи окове феудалног привредно-социјалног режима, који је био доведен у последњи стадијум свога развоја и све се више показивао као кочница даљег напретка. Економски и социјални односи феудалног система нису могли бити само измењени него уништени, замењени новим, да би Човечанство пошло напред, да би се створиле могућности несметаном напредовању и развијању новчане привреде, капитализма.

Сељак, притиснут великим теретима, изложен двострукој тиранији — државне власти и спахије —, могао је све мање да подноси османлијски феудални режим. Економски пропао, физички исцрпљен, психолошки утучен — он је све више почињао да показује незадовољство. Њега почињу да буне велики данци, без протеста не подноси отимачину мала и приноса од стране спахије. Постепено у њему се рађа бунт, револт, изазван очајним економским положајем, али још са неодређеним идејама економско-националног ослобођења. Тај бунт, подстрекнут једино жељом да се ослободи од несносног стања турског феудалног режима, уводи га у покрет, у устанак, који, тек пошто је букнуо, почиње да добија одређеније економско-националне тежње. Економска беда, унижење, ропство — биле су главне силе које су деловале у правцу обарања феудалног поретка и инспирисања националне револуције.

Носиоци новог система били су: у граду слободни грађани, на селу слободни сељаци. На место цеховског и еснафског уређења градске привреде, заснованом на привилегијама у циљу обезбеђења старог поретка, требало је ство-

риту слободне односе, учинити место приватној предузетничкој иницијативи и слободној конкуренцији. Социјално-економске односе на селу, засноване на правима феуда, требало је, у интересу напретка, учинити слободним. Једном речи, везану привреду требало је претворити у слободну, да би се могли применити принципи новог капиталистичког поретка, који се рађао у недрима феудализма.

Покрет за идејама новог економско-социјалног поретка, које је носила и бранила млада грађанска класа, ширио се невероватном брзином. Тамо где још није било грађанске класе (развијен градски живот) њему се придружило село. Отуда видимо при крају 18 и у 19 веку сељачке устанке на све стране, па и на Балкану. Борба противу турских феудалних господара на Балкану — спахија — постаје идејом вођињом ослободилачког покрета балканских сељака. На Балкану, борба сељака отвара пут слободног развитка новог капиталистичког система прокламованог на Западу од младе, економски и културно неразвијене, али снажне и импулсивне, грађанске класе. Са истом, ако не и већом снагом, ступа и село у борбу противу старог друштвеног поретка. Тамо, где село устаје противу феудализма, његов је задатак двострук: оно има себе да ослободи, из своје биолошке и материјалне снаге да створи нову грађанску класу. Економско-социјални развитак села у будућности треба да удари основе новом друштвеном уређењу.

Идеју националне револуције у Србији прихватило је и остварило село. Оно је било носилац економског, социјалног и политичког ослобођења; благодарећи његовој борбености и акцији отворен је пут социјално-привредном преображају и напредовању. Од тада, па кроз цео 19 век, село у Србији остаје главни извор материјалне, духовне и расно-биолошке снаге; из његова труда одвајају се знатни делови, који бивају употребљени у корист развијања градске привреде: за образовање трговачког и банкарског капитала, за стварање нове националне материјалне и духовне културе. Привредни живот (национални) до тада концентрисан на селу почиње се постепено преносити у варош. Пољопривредник, који је дотле био и занатлија и индустријалац, одваја се постепено од ових послова. И у колико продирање новчане привреде бива јаче у толико процес економско-социјалне диференцијације и поделе рада између села и града бива интензивнији, у толико се брже сељак претвара у чистог пољопривредника. Појава индустрије ништи његову кућевну радиност, уместо да се из сопствене производње снабдева рубљем, одећом и пољопривредним оруђем, он мора сада све ово да купи. Уместо дотадање натуралне све се више намеће новчана привреда. Тржишна производња треба да створи новчане вишкове потребне селу (за обртни капитал, за

побољшање и увећање инвентара, за унапређење техничке основе рада, за куповину умножених потреба како по броју тако и по квалитету), граду (за стварање трговачког капитала) и држави (за порезе и дажбине). То изазива потребу да се и сељачка радиност проширује, да се поред сточарства, негованог дотле у шумама (које је претстављало једину сељачку имовину способну да се заједно са сељаком скрива по шумама и иде у збегове), пређе и на пољопривреду, на гајење житарица, индустријског биља и поврћа. Економски слободан сељак се стога окреће крчевини шума да би створио плодно земљиште; из шума и збегова емигрира у долине стварајући нова насеља и проширујући круг своје радиности.

У привредном процесу, поред домаћих људи, игра важну улогу досељенички елемент са стране. Земља, богата разним природним благом, слабо насељена, привлачи не само домородце, који су се раније исељавали, већ и странце. Бесплатно додељивање земље мами сељаке, поред ових долазе занатлије и трговци. Србија постаје привлачном тачком којој струји становништво са Југа (из Турске) и са севера (из Аустрије). Нови елемент доноси собом и нове навике, доприноси да се и код домаћих људи рађају нове потребе.

У трговини и занату, који се одвајају од села и концентришу у градовима, ствара се грађанска класа. Домаћу грађанску класу, која је у прво време економски слаба, без капитала и без развијеног предузетничког духа, појачава досељенички елемент. Уопште, у првим деценијама после ослобођења досељеници ван земље у градској привреди играју водећу улогу; примитивна сељачка привреда, заснована искључиво на сточарству, није у стању да одбаци веће вишкове и тиме допринесе бржем образовању домаће грађанске класе и домаћег капитала.

Привредни развитак Србије није ишао брзим темпом. За то је много разлога. Све до пред крај 19 века продирање капитализма у србијанску привреду ишло је веома споро. И ако је преображај обухватио цео друштвени организам он се вршио постепено, колебљиво, са прекидима и са доста препрека. Спорост је била условљена неразвијеношћу компетената (и то оних основних) привредног и социјалног развитка. Сељачки рад, из чијег је вишка вредности требало формирати први национални капитал и потом омогућити стварање кредитне организације (банкарства), развијенијег занатства, јаче трговине и индустрије, био је недовољан да убрза темпо капиталистичког развитка. То и поред тога што је сељачка привреда кроз цео 19 век и на почетку 20 века експлоатисана безгранично, и ма да са најмињималнијим противуслугама на пољу економије, материјалне и духовне културе. Кроз читаво ово време село је све више одвајано од града, разлике између села и града у економском, соци-

јалном и културном погледу бивале су све дубље. Село је економски очевидно заостајало, привредни рад му је пружао све мање користи. Такво стање имало је за последицу све јачу социјално-економску диференцијацију, коју су најмање могле да спрече разне вештачке мере. Какво је изгледало србијанско село уочи светскога рата нека нам покаже ово неколико података:¹ „Стање у погледу снабдевености наших сељачких газдинстава управо је очајно. Више од $\frac{2}{3}$ газдинстава немају земље колико је најмањој породици потребно за живот. Сразмера између земље и радне снаге још је гора. Више од половине газдинстава нема два вола или коња, колико је потребно да се пооре ма и мања њива... Близу једне трећине газдинстава нема плуга...“ 1897 од 293.421 сеоског домаћина било је: сиротих 80.165 или 27.3% средњег стања 161.032 или 54,8%, доброг стања 51.399 или 17.5%, имућних 825 или 0,28%. На другој страни и град је, све до пред крај 19 века, напредовао слабо, али ипак знатније и јаче од села, које је највећим делом хранило његов напредак.

Поред овога, привредни развитак су успоравали и други разлози. Најважнији међу овима јесте трговинско-политичка несамосталност, која је прекинута тек почетком 20 века, царинским ратом са Аустријом. Ова несамосталност није допуштала израђивање самосталне привредне политике, нити је допуштала да привредни развитак земље крене другим, слободнијим путовима. Затим, долазе ратови, који су земљу исцрпљивали привредно и финансијски у добу првих напора.

Капиталистички развитак није донео само промене на привредном пољу. Он их је изазвао и у области социјалног и културног и политичког живота. У социјалном животу најважнија промена збила се у процесу економске диференцијације, затим у пропадању задруге као породично-привредне организације, и њеном замењивању инкосном породицом тј. индивидуалном јединком.

КОМПОНЕНТЕ ЕКОНОМСКО-СОЦИЈАЛНОГ РАЗВИТКА

Становништво. — Градска насеља. — Србија се стварала досељавањем становништва. У земљи се кретање вршило из долине у планину и обратно после ослобођења; због тешких економских терета, које је наметало робовање Турској, бивала је често расељавана, бежала у емиграцију. Стално кретање није допуштало свестраније посвећивање економији. Бежећи, пак, у крајеве који су били поштеђени од честих политичких промена овај елеменат је успео да се економски развије и ојача. Стога се, у ослобођеној Србији, ње-

гово досељавање јавља као важан фактор економског развитака и напретка. Кнез Милош је нарочиту пажњу обраћао усељавању продуктивног становништва. Досељеницима су даване многе повластице. Разлози, који привлаче досељенике, углавном су економски. »Већина је долазила у Србију као у обетовану земљу... Сељаци, занатлије, радници и трговци јер су се надали да ће им у примитивној Србији бити боље, а чиновници јер су плате у Србији превазилазиле оно чему би се могли надати у својој дотадашњој отаџбини«². Од 1834 до 1874 рачуна се да се у Србији доселило са стране више од 150.000 душа што би (без природног прираштаја у досељеничком становништву) претстављало више од 11% укупног становништва Србије 1874 године. У периоду 1863/75 остало је просечно годишње у земљи: из Аустрије 1133, из Турске 2353 душе. Има година (истина ретких) у којима је остатак досељеника био већи од природног прираштаја.³ Досељавало се из свих околних земаља: из Аустрије, Угарске, Турске, Румуније, Босне, Црне Горе итд. Међу досељеницима био је приличан број Јевреја, Цинцара, Грка и Цигана. Досељавање је омогућило да се брже ствара први и основни фактор економске радиности и напретка — становништво.

Године 1834 на 37.511 кв. км. живело је 678.192 становника или 18.1 на једном кв. километру. После 40 година (1874) број становништва се једва удвостручио: 1.353.890 или 36.1 на кв. километру. 1910 на 48.303 кв. км. живело је 2 мил. 911.701 становник или 60.3 на једном кв. км.

Однос градског и сеоског становништва мењао се, такође, прилично споро:

	у градовима		у селима		% у градовима
1834	41.347	100	636.845	100.0	6.5
1859	86.841	210	991.440	155.6	8.0
1884	235.887	570.5	1.665.849	261.5	14.1
1890	286.466	602.6	1.875.495	294.6	13.2
1905	412.317	997.0	2.315.542	363.4	17.8

Градске агломерације највише су напредовале по броју становника у периоду 1859/84. Међутим, треба навести, да је и у овом градском становништву прилично велики број био оних који су се бавили земљорадом. По попису од 1900 међу варошким становништвом било је 74.920 лица, која су се издржавала од земљорада. То су били сељаци, који су дошли у град, али су ипак купили земљу и задржали се још неко време на земљораду, док нису ушли у трговину, почели да улажу у банке (постали рентриери) итд. Као што је процес продирања новчане привреде ишао лаганим темпом тако је и градско становништво полако напредовало. 1890 у 21 вароши живело је 197.313 особа, а 1905 у 24 вароши 261.082

особе. Варошица је било: 1890 56 са 96.549 становника, а 1905 61 са 86.526 становника. Како се споро померало тежиште ка већим варошима и како су уопште градске агломерације слабо напредовале по броју становника види се из овог прегледа:

	1890	1905 становника
2— 3 хиљаде	2	1 2.182
3— 5 хиљада	4	2 8.991
5—10 хиљада	11	14 77.713
10—15 хиљада	2	4 56.748
15—25 хиљада	1	2 37.542
Преко 50 хиљада	1	1 77.816

Варошице нису претстављале ништа друго до мало већа села, у којима је било више трговачких радњи и по које државно надлештво. Изузев неколико градова, сви остали били су мало продуктивни па, према томе, и слаба тржишта за пласирање производа. То и поред тога што је одредбама о сеоским дућанима (о ограничењу) био циљ пре свега да се у варошима изврши што већа концентрација куповине и продаје. Слаб продуктивитет наших градова имао је за последицу и слабу куповну снагу. Какво је пре рата могло изгледати привредно стање србијанских градова најбоље ће се видети из прегледа привредне радиности у њима после рата (1928/29 год.)⁴:

	Становника	Трг. радњи	Занат. радњи	Банка	Индустр. предузећа
Шабац	14.000	340	300	10	1
Чачак	8.000	105	200	6	5
Ужице	10.000	150	180	6	5
Смедерево	13.000	300	300	3	6
Ваљево	11.000	200	160	4	19
Врање	10.000	220	260	6	4
Зајечар	12.000	170	90	7	7
Јагодина	8.500	165	82	5	6
Књажевац	5.000	101	115	4	5
Крагујевац	30.000	400	400	10	6
Краљево	8.000	120	70	4	3
Крушевац	14.000	200	240	3	8
Лесковац	22.000	600	360	7	19
Неготин	7.000	160	120	4	1
Ниш	38.000	500	550	8	30
Параћин	8.000	180	100	5	3
Пирот	11.400	250	300	5	5
Пожаревац	17.000	200	300	3	9

У ових 18 места, поред трговине, занатства и банкар-

ства, било је 142 индустријска предузећа. По браншама ова су предузећа овако била подељена: млинови 51, текстилна индустрија 13, стругаре 11, производња цигле и црепа 18, електричне централе 8, фабрике кожа 6, пиваре 6, фабрике сапуна 4, фабрике зејтина 2, радионице за оправку вагона 2, фабрике конзерве 2, кланице и фабрике салама 2, столарске радионице 2, фабрике обућа 2, фабрике стакла 2, фабрике гвозденог намештаја 2, по једно предузеће: за штављење овчијих кожа, за прераду гуме, за производњу керамике, за ливење, за производњу бонбона, за производњу ситних гвоздених конструкција, за производњу оружја.

Поред неразвијености, индустрија у градовима Србије показује се и нерационална у отсуству великих радионица за производњу и оправку пољопривредних машина, фабрика за прераду аграрних сировина итд.

Економско-социјална структура становништва 1900 изгледала је овако:

	По варошима		По селима	
	предузимачи	радници	предузимачи	радници
Земљорад.	14.800	944	310.865	14.870
Занат и индустр.	23.275	19.444	16.137	6.360
Трговина	27.507	9.296	6.727	1.678
Јавна служба и слоб. занимања	30.369	24.125	7.407	1.750
Укупно	95.961	53.809	341.136	24.658

Ова статистика најбоље показује колико је био слаб економски напредак у Србији све до краја 19 века. И ако у ствари слабо настањена (јер док је у Србији живело на квадратном километру 60.3 становника (1910), дотле је 1905 у Енглеској било 121.9, у Холандији 167, у Белгији 240 итд.) Србија је фактички осећала тежину пренастањености. Екстензивна и технички неразвијена сељачка привреда ушавши највећим делом у новчани систем тешко је подносила велики број издржаваних лица, која с друге стране нису могла да нађу упослења у градској привреди (индустрији и занатима). 1900 на 100 становника било је продуктивних 18,1, док је у исто време тај однос био: у Немачкој 42,7, у Швајцарској 44,8, у Француској 42,8, у Белгији 43, у Данској 38,8 итд. Процес економско-социјалне диференцијације и на селу и у граду ометан је, такође, и развијао се споро кроз цео 19 век. На почетку 20 века овај процес пошао је нешто брже:

У земљи је било домаћина који су имали:

	Само кућу	Поред куће и др. непокретности	Само непокретност	Без непокретне имовине
1895	29607	302.292	3604	39.693
1900	29095 — 513	326.415 + 24.120	4252 + 648	41.331 + 1.638
1905	13541 — 15554	368.604 + 42.189	3131 — 1121	51.711 + 10.380

За карактеристику темпа овога процеса могу нам послужити и подаци о порасту броја породица без деце. Ових је било 1895—68.707 или 13.83%; 1905—125.091 или 20.14%.⁵

Најзад, за развитак градских насеља у Србији, у којима је требала да се формира национална грађанска класа, од значаја је и измена националне структуре становништва. Све до 1867 Турци су остали у градовима ма да се већ и до тада знатан део иселио. По Хатишерифу од 1833 у Србији су имали остати само градски турски гарнизони, док је за исељавање свих осталих Турака остављен рок од 5 година. Будући апсолутни господари у варошима немогуће је било да се поред њих и раније ствара домаћа грађанска класа, односно посебни српски градски живаљ. У колико је српски живаљ и долазио у градове он се морао у свему подчињавати турском утицају. »Срба је у варошима било мало, у некима ни мало. Пи и то мало било је прилагођено варошком занимању, варошком уређењу и туђинским народностима, с којима је живело, да се са њима осећало као једна заједница«. А Вук Караџић вели: »Народ српски нема других људи осим сељака. Оно мало Срба што живи по варошима, као трговци (готово саме дућанџије и мајстори) понајвише ћурчије, терзије, јекмекџије, туфегџије, кујунџије) зову се варошани, и будући да се турски носе и по турском обичају живе, а уз буне и ратове, или се затворе с Турцима у градове, или с новцима беже у Немачку, за то они не само што се не броје међу народ српски, него их још народ и презире«. Поред ових градски елеменат чинили су: Грци, Јермени, Цинцари, Јевреји и Цигани. Српски елеменат привикнут деценијама на одређени круг заната и нарочите начине трговања, био је неспособан да се у периоду, после економско-политичког ослобођења, покаже активнији и као носилац напретка. Његова психологија и менталитет били су дубоко везани за стари поредак. Стога се у њему јавља неодољива жеља да се старо очува и одржи. Стога такав градски елеменат, затечен после ослобођења у градовима (углавном у Београду) није могао бити зачетак нове слободне грађанске класе. Он је представљао остатак феудалног градског уређења чије је изумирање ишло споро и претстављало једну од препрека бржег напредовања.

Стварање капитала и кредитне организације. Капитал се ствара радом, у производњи добара. За новчану привреду капитал представља један од најбитнијих услова економског развијања и напредовања.

Формирање капитала у Србији пролазило је кроз више фаза. У првој фази капитал се прибирао у државној благајни, у општинским и јавним касама, из вишкова прихода над расходима. Отуда се државне и јавне благајнице јављају, поред имућнијих појединаца, као први кредитори. Држава у виду

разних дажбина, појединац високим зеленашким интересима врше прво прибирање капитала. Од појединаца махом су трговци. У њиховим рукама јавља се прва приватна концентрација капитала из које ће се доцније развити и приватно банкарство. У Србији, у целом 19 веку, главни извор из кога се вршило формирање капитала била је сељачка привреда. Улазећи у новчану привреду потреба села за новцем стално је расла. Оно је ту потребу само делом могло задовољити од продаје вишкова своје производње. Како су, међутим, ти вишкови били врло бедни у данима примитивне земљорадње, то се потреба за новцем морала задовољавати на другој страни. Стога се у првим данима економског ослобођења и проглашавања сељака слободним јавља потреба за задуживањем, за кредитом. Ова је потреба била стална, јер је србијански сељак, после скоро столећа слободна развитка, још увек имао незнатну и минималну тржишну производњу (то је било проузроковано екстензивним развитком земљорада и релативном пренастањеношћу у односу на количину производње и потреба за властитом исхраном):⁷

Величина газдин.	Процент сопственог трошења	Процент продаје
0—1 ха	89	11
1—2	81	19
2—5	80	20
5—10	79	21
10—15	78	22
15—30	74	26
30—50	68.5	31.5
50—70	59	41

Са новцем добијеним од продаје сељак је ретко кад могао задовољити већину својих потреба (куповина потребних предмета за производњу и потрошњу, плаћање пореза и дажбина, остављање једног дела за обртни капитал итд.) Отуда се у буџетима најмногобројнијих газдинстава (1—5 ха) јавља стални дефицит, који треба, ако се не жели економски назадак и пропадање, да се надокнади позајмицом (подаци о стању пре рата):⁸

Величина газдинства	Новчани доходак	Расход у новцу	Доходак мањи од расхода
		у д и н а р и м а	
1 ха.	72	96	— 24
2 ха.	158	164	— 6
5 ха.	290	288	+ 2

Кад је овако стање било уочи светскога рата може се појмити како је изгледало у првим деценијама после ослобођења када су потребу за новцем изазвали многобројни фактори, међу

којима су се нарочито истицали: прелаз са сточарства на земљорад, многе деобе и стварање инокосних на место задружних породичних јединица, често омањивање жетве и појава сточних болести итд. Потреба за новцем, дакле, била је велика још у првим данима економске слободе и у току развитака стално се увећавала. То је, поред осталог, и зато што је село требало да одбаци лавовски део вишка (производње) за формирање капитала. Тек доцније круг радиности, које учествују у стварању капитала проширио се од занатства и на индустрију. Али све је то било недовољно да би се развитака капиталистичке привреде у Србији убрзао. Будући неразвијена и са slabим новчаним рандманом сељачка привреда је стално осећала оскудицу капитала па је, отуда, све до светскога рата остала на ступњу примитивног екстензивног земљорада и пашњачког сточарства. Њен капитал, који је ишао у град (у виду интереса на кредит и одузимањем вишка вредности) само се делом враћао, али опет под тако тешким условима да се питање презадужености села ретко када скидало с дневнога реда србијанске економске политике.

Први прикупљени капитал у Србији налази се у јавним касама — државној, црквеној, општинској и касама јавних фондова (школском, болничком, удовичком). Отуда ове касе врше функцију и првих наших кредитних установа. Из њих се почињу давати кредити, први прописи о организацији приватнога кредита односе се на позајмице из ових каса. Давање првих зајмова почело је пред крај Милошеве владе, а 1839 донета је прва уредба о регулисању давања зајмова из државне касе. Уредбом је предвиђено да се зајмови дају на основу залогне непокретности чега су се придржавале и остале касе, изузев црквене, која је давала и на лично јемство (персонални кредит).⁹ Какво је било стање у овим касама и колико су оне давале зајмова види се из овог прегледа:¹⁰

	Готовина		Зајмови	
	1846	1862	1846	1862
	у д у к а т и м а			
Државна каса	415.449	49.621	68.654	35.400
Школски фонд	284	10.673	18.990	173.279
Удовички фонд	3.158	640	32.642	130.000
Пупилне масе	10.879	35.861	91.352	439.949
Општинске касе	13.225	36.896	5.210	144.948
Црквене касе	14.638	13.855	5.770	152.500
Укупно	457.633	147.547	222.618	1076.076
Годишњи интерес	—	—	19.681	100.010

Просечна интересна стопа износила је: 1846 год. око 8.8%, 1862 год. око 9.3%.

У колико су се више исцрпљивале јавне касе у толико је брже расла потреба за кредитима (брже се улазило у новчану привреду). Сем тога, јавне касе кредитом су могле задовољити само један мањи део људи, и то махом богатије, који су били у стању да пруже одговарајуће гаранције у виду залогне непокретности. 1858 од укупног броја дужника код државне касе — 170 — само је на Београд отпадало 90 дужника. Главни су дужници: високи чиновници, трговци, сељачке газде. »Кредит изгледа организован само за господу и богаташе; сељак, занатлија, мали трговац остављен је на милост и немилост зеленашу«¹¹. Отуда и сељак, и трговац и занатлија осећају потребу друкчије кредитне организације.

Остали кредитори у ово прво доба новчане привреде јесу државни чиновници, трговци и вође народни, први међу овима — кнез Милош. Имајући монопол трговине у рукама Милош је створио себи могућност да заради велике паре. Његов приход од трговачких послова износио је:¹²

	у грошевима
1826	841.611
1827	1.103.014
1828	1.178.203
1829	1.326.661
1830	1.274.416
1831	1.463.307
1832	1.598.873
1833	2.909.333
1834	882.422

Из ових зарађених сума Милош је преко својих пословних пријатеља Браће Герман давао позајмице српским трговцима.¹³ То су чинили и други имућнији људи зарађујући добре суме на овим првобитним кредитним операцијама.

Створивши знатне суме готовине у доба првобитне акумулације капитала, почетком друге половине 19 века почињу припреме за стварање кредитне организације. Идеја о оснивању Народне банке, која се јавља већ 1846, добија конкретније форме 1859 у Трговачком одбору. Од тада па до коначног оснивања Народне Банке (1883) протекло је скоро четврт столећа, а у међувремену чињен је и покушај да се оснивање банчино повери страном капиталу. 1862, да би се створила основа за нову кредитну организацију, која је требала да преузме кредитне функције државне и јавних каса и, што је главно, да коришћење кредитом омогући и имућно слабијем човеку, нарочито сељаку, ствара се Управа Фондова. Ова наша прва кредитна установа врши мобилизацију свију јавних средстава (школског, удовичког, сирочадског, болничког, црквеног и манастирског фонда, пупилних маса и судских депозита). Створена првенствено ради кредитне помоћи се-

љаку она није могла одговорити овој намени. Варош и варошани остали су увек највећи и најглавнији корисници њених кредита, поготово када је 1898 претворена у чисто хипотекарни завод. Опет у циљу организације сељачког кредита 1871 донет је закон о установљењу окружних штедионица, које су ликвидирани по доношењу новог закона о Управи Фондова не извршивши своју намену. Сви ови први напори на пољу стварања кредитне организације долазили су од стране државе. Приватна иницијатива (односно приватни капитал) није још била сазрела да се лати организације установа и метода новог привредног живота.

Први новчани завод основан са приватним капиталом била је Прва Српска Банка (1869). Свакако је интересантно да је са половином оснивачког капитала учествовала једна страна банка. Са чисто домаћим капиталом прве новчане установе јављају се 1871. Али све до деведесетих година значај новчаних завода у кредитној организацији остао је минималан. Крајем 1884 акционарски капитал свих новчаних завода у Србији износио је једва 3.250.000 дин. и 2.800.000 дин. улога на штедњу.¹⁴ Тек од деведесетих година на пољу организације приватног новчарства примећује се већа живост:

	Број кредитних установа	Уплаћени капитал дин.	Обрт дин.	Чиста добит.	Менични обрт	Улози на штедњу
1888	37	8.676.972	251.474.000	926.053		
1906	119	28.957.066	3.572.878.842	3.639.845	524.000.097	35.223.484

Први страни капитал (преко новчаних установа) јавља се у Србији код Српске Банке. Пре тога јавља се у експлоатацији неколико рударских предузећа. На почетку 20 века почео је активније да улази преко банака, које оснивају и властита индустријска предузећа. (Српска Кредитна Банка, Прашка кредитна банка, Француско-српска банка итд. Тенденција улажења страног капитала нарочито је ојачала после царинског рата са Аустријом, када је створена могућност царинске заштите индустрије.

Новчани систем Берза. — Први прописи о изграђивању самосталног новчаног система јављају се 1868. До тада а и доста дуго после тога, у новчаној циркулацији учествује велики број новчаних страних јединица, углавном аустријских и турских. 1868 било је у оптицају 43 врсте новца и то: 10 златних, 28 сребрних и 5 бакарних. Због овако великог броја новчаних јединица, од којих су многе биле подложне честим курсним променама, Милош је, ради правилне наплате пореза, издавао посебне новчане тарифе.¹⁵ То су били нека врста данашњи берзански курсни извештаји. Овакво стање у новчаном промету порађа врло рано идеју о оснивању бер-

зе. 1830 београдски базрђанбаша Панта Хаџи Стоилов у једном писму излаже Кнезу Милошу потребу оснивања берзе ради контролисања кретања вредности новца. Милош, не желећи да монопол мењачког посла, који је био врло уносан, испусти из руку, одбио је овај предлог.¹⁶

Законом од 1868 предвиђено је ковање бакарног новца. Пет година доцније (1873) усвојен је систем Латинске уније и одлучено искивање 6 мил. дин. 1878 донет је нови закон о новцу којим је предвиђено искивање златника (10 и 20 дин.), сребрника (5, 2, 1 и 0.50 дин.), и бакараца (0.10 и 0.01 пара). Истим законом дато је овлашћење да се искове за 14.8 мил. дин.¹⁷ По доношењу првог закона о ковању бакарног новца донета су још два закона: једним је побијена вредност страног бакарног новца, а другим забрањен његов улаз у земљу. Исто је учињено и после доношења закона о искивању сребрног новца. Страни сребрни новац делом је стављен ван курса, а делом му је побијена вредност.¹⁸ Новчана циркулација све до овог времена била је мала, сводила се на плаћања држави и на куповину врло ограниченог броја артикала. Трампа добара била је још увелико раширена, а сељак је највећи део своје најглавније потребе подмиривао у својој кућној индустрији (текстил и алат).

Осамдесетих година, међутим, ситуација се из основа мења. Државне финансије су оптерећене великим ратним издацима, закључују се први државни зајмови на страни, у земљи почињу велики железнички радови, активни салдо трговинског биланса све је више гутала служба ануитета државних зајмова. Све то изазива потребу новчане реформе, која се остварује у оснивању емисионе установе — Народне Банке. Стварањем Народне Банке отворен је пут бржем и интензивнијем улажењу у новчану привреду:

	Метална подлога	Оптицај
	у динарима	
1884	1,596.874	492.600
1894	11,284.780	24.650.160
1904	223,938.126	39,535.906
1913	—	114.368.122

Берза, организовано тржиште новца, хартија од вредности и продуката, јавља се тек концем 19 века. Њу нису основали банкари и новчани људи, већ трговци, који су, развијајући трговинске послове са иностранством, први осетили потребу оваквог једног тржишта. Основана је »у циљу унапређења, олакшања и регулисања трговачког промета«. Развитак берзанских послова првих година био је веома ограничен. Радило се искључиво са наполеондорима пошто је

акција банака и индустријских предузећа било у минималној количини, а тржиште хартија државних зајмова у иностранству. Радиле су се углавном дневни послови, док је термин све до рата остао минималан. Од девиза рађене су Беч и Пешта и нешто Берлин тј. три главна места којима је гравитирао наш извоз.

Саобраћај. — Све до 1884 Србија је била без железнице. Сав промет људи и робе обављао се путовима, колима и стоком. У првим деценијама после ослобођења Београд са унутрашњости везивала су три пута: Београд—Шабац, Београд—Ниш и даље, и Београд—Ваљево. Поред њих било је и неколико споредних, али сви они, као и остали у целој земљи, били су у веома рђавом стању. Саобраћај се обављао под ванредно тешким условима. Стање саобраћаја у ово доба најбоље приказује чињеница, да је 1857, услед покованих путова долазак сељака у Београд (саобраћајни, привредни и културни центар) ослабио толико да су поскупеле животне намирнице као у опседнутом граду.¹⁹ Снабдевање унутрашњости робом вршиле су рабације и кириције. Роба, намењена извозу у Аустрију, ишла је сувим до Саве и Дунава, а за Турску ношена је на коњима и колима директно на тржиште. Отуда је коњ у ово време био једно од најважнијих саобраћајних средстава и као такав играо важну улогу и у унутрашњем трговачком промету и у извозној трговини. »1833 било је тако добрих коња у Србији, да се не само наша коњица с њима снабдевати могла него и 200 ком. и саме Султану на дар послати се могло, а сад наша војска коње редовно из Аустрије набавља.«²⁰

Силажењем народа из збогова и планина, крчењем шума и стварањем нових насеља јављала се све већа потреба и за проширењем мреже путова. Док се државна пореза прибављала о Митрову и Ђурђеву дне, могли су бити довољни панађури за уновчавање добара. Међутим, чим је потреба за новцем постала перманентном, невезаном за одређено годишње добо, морало је бити и путова који би произвођача учинили приступачним тржиштима. Већа пажња грађењу и оправљању путова поклања се тек у последњој четврти 19 века: (просечно годишње)

	Израђени нови просечно годишње у километрима	Оправљени стари путови
1894/96	263.4	3609.5
1897/901	512.3	6073.2
1902/06	925.5	6184.0

Погранични крајеви Србије према Аустро Угарској били су у много повољнијем саобраћајном положају благодарећи пловним рекама — Дунаву и Сави. Још давно пре

устанка до Београда су долазили страни бродови, велики чамци и сплавови са робом. Трговина између Србије и Босне обављана је речним путем. Роба из Немачке и Аустрије, намењена Србији и извозу за Турску и друге земље Истока, ишла је од Регенсбурга у Београд лађама, ту се претоваривала и даље слала сувим. Прву редовну пловидбу на Дунаву отворило је страно — Дунавско Паробродарско Друштво (1834), док је пловидба Савом отворена нешто доцније. Тек неколико деценија доцније јавља се у воденом саобраћају српско друштво, док су и пре тога поједини српски трговци имали своје властите бродове. Средиште дунавске пловидбе 1834 био је Милановац. Отварањем пловидбе Дунавом и Савом Србија је дошла у непосреднији контакт са Западом, са утицајем његове културе и цивилизације. 1855 Дунав бива Париским уговором проглашен међународном реком што има за последицу интензивнији развитак пловидбе.

Прва железница (или „гвоздени пут” како се назива у документима онога доба) у Србији саграђена је 1884. Појава железнице у привредним односима начинила је прави преврат, допринела је да се знатно убрза прелаз из натуралне у новчану привреду, да у овај преображај буду увучени и крајеви, који су до тада знали за путеве, као за једино саобраћајно средство, и то за рђаве путеве. Железничка веза напредовала је овако: Београд—Аустро-угарска граница 1884, Београд—Ниш 1884, Ниш—Лесковац 1886, Лесковац—Врање 1886, Ниш—Бела Паланка 1887, Бела Паланка—Пирот 1887, Лапово—Крагујевац 1887, Велика Плана—Смедерево 1886, Ниш—турска граница 1888, Пирот—бугарска граница 1888. 1897 имали смо 562.3 км. железничке пруге, 45 локомотива и 1128 вагона. Године 1906 железничка мрежа увећала се на 616 км. После 1888, пошто су изграђене главне линије приступило се грађењу споредних веза: Радујевац—Зајечар 1891, Ђуприја—Сењски Рудник 1892, Београд—кланица 1899, Ћићевац—Св. Петка 1901, Младеновац—Аранђеловац 1904, Сењски Рудник—Равна Река 1907, Забрежје—Ваљево 1908, Аранђеловац—Лајковац 1908, Сталаћ—Врњци 1910, Врњци—Краљево 1910, Краљево—Чачак 1911, Параћин—Зајечар 1911, Чачак—Ужице 1912, Зајечар—Прахово 1914. За 30 година израђено је железничке пруге 1664 км., већина крајева учињени су приступачни овим савременим и брзим превозним средством, утицаји привредног напредовања и културе почели су се брже преносити и јаче осећати, железница омогућује да се креће и међусобно долази у додир и брже и већи број људи, уместо годишњих панађура сада је омогућено да се брже стварају и локална дневна тржишта на којима се сусрећу продавци и купци.

Привредни живот Србије све до пред крај 19 века није осећао потребу за брзим обавештавањем и за тачним калку-

лацијама. Трговина је била посве примитивна; привредни ред био је без развијеног предузетничког духа; преовлађивао је привредник којег је створила турска чаршија и оријенталски менталитет: непокретан, везан за чекмеце и ћепенак, без икаквог рачуна и књига, полуписмен, а често и неписмен. Такво стање није ни у чему осећало потребу за поштом, још мање за телеграфом и телефоном. Први поштански саобраћај обављали су курири (татари) чије су се станице (за промену коња и одмор) звале мезулане. 1836 Аустрија је у Београду отворила своју пошту преко које је ишао сав наш поштански саобраћај с иностранством. Прва наша пошта отворена је у Београду 1840. Доцније, поште су прво отворане у већим градовима, а за тим и у мањим местима. 1843 пошта је организована као посебна грана државне управе и од тада њеном развијању посвећује се већа пажња. Све до 1856 писмоносна пошта ишла је два пута недељно, а од тада три пута. Аманетна пошта у ово време иде два пута месечно. Први телеграф установљен је тек 1855. Доцније, успостављен је и телефон. Од 1892 до 1906 број поштанских станица повећао се са 97 на 1425, број телеграфских станица са 128 на 174. Телеграфска линија 1906 износила је 3.439 км., а 1914 год. 7.860 км. Телефонска мрежа 1906 била је дугачка 1.446 км., а било је 45 државних и 1705 претплатничких станица (ради поређења наводимо да Београд има данас преко 7000 претплатничких станица).

Трговинско-политички положај. — Трговинско-политички положај Србије у 19 и почетком 20 века прошао је кроз неколике фазе. Кроз цео 19 век углавном карактерисан је несамосталношћу и покушајима да се из тога стања ослободи. Последица тога била је и отсуство, управо немогућност активније унутрашње економске политике, чија је делатност, услед трговинско-политичке несамосталности, била јако спутавана и ограничавана. Отуда је борба за трговинско-политичку самосталност уједно и борба за слободу унутрашње економске политике.

Формално Србија све до Берлинског конгреса није имала слободне руке у трговинској политици. Везивали су је уговори Порте са трећим силама. Одредбе тих уговора важиле су и за Србију. А ти су уговори били такви да су увек одговарали двојаким интересима: интересима Порте и интересима државе саговорнице; Србијин интерес бивао је редовно и потпуно запостављен. Тек на Берлинском Конгресу признато је Србији право самосталног вођења трговинске политике. Тиме је Србија добила право и економско-политичке ингеренције на свој унутрашњи привредни развитак. Стварно као што ћемо видети, положај Србије и после тога остао је скоро неизмењен.

Трговинско-политичка несамосталност, поред осталих,

била је једна од главних препрека бржем привредном развоју Србије. Србија је за све то време имала остати земљом која извози јевтине сировине, а увози скупе готове фабрикате и пружа својим природним и рудним богатствима поље рада страном капиталу. У оно време, када је европска привреда ишла путем снажног капиталистичког напретка, главни је проблем био у обезбеђењу што повољнијег снабдевања сировинама, а много мање у пласирању израђевина. Сировине су биле важније од тржишта. Под таквим околностима Србија није могла да развија самосталну прерађивачку делатност. А то је даље значило успоравање процеса формирања властитог капитала и домаће грађанске класе, која је једина могла да осигура економску самосталност земље, док је на другој страни водило све већем исцрпљивању главне произвођачке гране-пољопривреде.

У спољној трговини овако неповољан положај огледао се још у два околностима: у искључивој зависности извоза од Аустро Угарске пијаце и у немогућности да у царинској политици, ако не економски, оно бар финансијски интерес буде задовољен.

Међутим, и после Берлинског Конгреса трговинско-политички положај Србије као да ће остати неизмењен. Берлински уговор уместо да укине капитулације он их је условио тј. док се новим уговорима између Србије и других земаља не буде друкчије уговорило. Измена стања, дакле, зависила је од нових уговора, у првом реду од уговора са Аустро Угарском. Од тога је зависило укидање привилегованог положаја странаца у нашој земљи (благодарећи тим привилегијама — ослобођење од личног пореза, изузеће из ограничења Еснафске уредбе, конзулска судска надлежност — странци су у привреди имали низ преимућстава, која су их чинила конкурентски не само способнијим него и непобедним).

Због тога, одмах по конгресу, почињу наша настојања за закључење трговинског уговора са Аустријом, са којом смо у трговинском промету били у најјачој вези и чија је укупна политика по наш трговинско-политички положај била од пресудног утицаја, те се ове требало ослободити ради постигнућа и стварне самосталности. Настаје борба аустријских империјалистичких тенденција и наше тежње за потпуну економско-политичку самосталност. На наше инсистирање за закључење уговора Аустрија одговара честим забранама увоза, административним шиканама, повећањем царина итд. Да би обишла очевидно избегавање Аустрије да под новим околностима приступи преговорима и закључењу уговора, Србија се обраћа на земље са којима до тада није имала никакве трговинске везе. 1879, на бази принципа клаузуле највећег повлашћења, закључује привремене трговинске уговоре са Енглеском, Италијом, Русијом, Швајцарском и Белгијом. Али и

после тога њен трговинско-политички положај остаје неизмењен. 1880 долази до закључења сталног уговора са Енглеском у који улази и одредба о одрицању капитулација. Али ако је на ово пристала Енглеска, Аустрија је и даље остала упорна. Ова упорност Аустрије, која нашој привреди наноси велике штете, има, између осталог, и ту последицу да се у привредно-политичким назорима и тежњама формирају нове идеје, нови погледи. Као најзначајнија појава јавља се идеја царинскога рата с Аустријом; све више ојачава уверење о неопходној потреби развијања домаће индустрије и заната, у трговинско-политичком погледу указује се на потребу тражења нових путова за извоз; рађа се мисао економске експанзије на Јадранско Море и на Солун.

Па, ипак, победила је Аустрија. 1880. Србија је признала важност одредаба Аустро-турског уговора из 1862 (којим су биле утврђене и царине, које ће Србија наплаћивати на увоз робе из Аустрије), дала Аустрији клаузулу највећег повлашћења без узајамности, признала јој право изузетних повластица и царинске ставове из пограничног промета протегла на целу земљу; Србија је пристала да унутрашњим дажбинама не може стране производе оптеретити више од домаћих, да унутрашње дажбине не сме ударити на предмете, који се у земљи не производе, на ограничење права установљења монопола на три предмета: дуван, со и барут. Размена добара између Србије и Аустрије добила је, на тај начин, и даље повлашћен положај према свакој трећој земљи. Поред овога, за евентуалне потезе у будућности, Аустрија се обезбедила неодређеним прописима ветеринарне конвенције. Овај уговор, који је ступио на снагу 5 јуна 1881, излазио је из форме уобичајених трговинских уговора. Економски он је био много шири и претстављао је нову уговорну форму обезбеђења економско-политичких претензија аустро-угарског империјализма. Једино побољшање положаја Србија је постигла у конзуларној конвенцији, којом су укинуте капитулације из ранијих уговора. То побољшање, међутим, поред тајне конвенције (1881) није значило ништа. Одредбама тајне конвенције Србија није могла закључити никакав нови трговински уговор са трећом државом без припита и споразума са Бечом.

Трговинско-политички положај Србије остао је, дакле, и даље неизмењен. Међутим прва јача иступања домаће грађанске класе и појава заступника њених интереса и тежња (прве политичке партије са привредним и социјалним програмима) чине да идеја економскога протекционизма хвата све више корена. С једне стране жели се потпуно ослобођење од Аустрије, с друге развијање домаће индустрије и заната. Ово гледиште заступа грађанска интелигенција. Сељак, чији се утицај на политику почиње већ мање да осећа, није протек-

ционистички настројен. Он осећа везаност за аустријско тржиште и брани своје интересе тиме што сматра да се пољопривреда не сме жртвовати нечем што још не постоји (индустији).

Тежак трговинско-политички положај скоро је онемогућавао развијање индустрије, а у великој мери кочио и напредак занатства. Путем царина било је немогуће заштити их. Стога се прибегло давању других повластица, које нису биле обухваћене уговорним одредбама. На основи тих повластица израђен је први Закон о потпомагању индустрије, који је 1898 проширен и допуњен. Повластице, предвиђене овим законом, биле су тако широке да су се граничиле правима монопола.

У новом уговору, који је закључен 1882, Аустрија је потражила могућности да свој индустријски извоз ослободи и ове опасности. Новим уговором ограничено је право давања повластица домаћој индустрији „осим артикала који су предмет државног монопола или каквог патента за проналазак неће се давати никакво искључиво право за упражњавање трговине или индустрије”. На тај начин нови трговински уговор уништио је једну унутрашњу економско-политичку меру, која је требала да парира дејство првог уговора. Положај Србије требао је да буде у толико поправљен што је право увођења монопола (и овде се огледа утицај Аустрије на унутрашњу економску политику) проширено још на четири производа: петролеум, цигар папир, жижице, и алкохол од скробних материја и што је добијено право ударања трошарине и на предмете, који се не производе у земљи. У ствари положај Србије је погоршан. Не толико због онемогућавања повластичарске индустријске политике, колико стога што је Аустрија за увоз својих производа издејствовала врло повољне царинске ставове, а Србија се није могла обезбедити у погледу честих забрана извоза и разноврсних шикана. И као што је било очекивати, Аустрија је и после новог уговора наставила са својом старом политичком праксом, која је Србију све више приморавала на тражење дефинитивног излаза. На то је све више гонио и унутрашњи привредни развитак, који је већ крајем 19 века доспео до степена на коме се морао ширити. Капиталистички односи већ су прилично били продрли, акумулирани капитал налазио се већ у доста разгранатој кредитној организацији и тражио нова поља рада. Отуда је период важења другог трговинског уговора са Аустријом време сазревања идеје о царинском рату и чињење покушаја да се извозна трговина скрене на нове пијаце, преко Солуна.

За формирање трговинско-политичких аспирација Србије од важности је и уговор о царинском савезу са Бугарском (1897). И ако до остварења овога уговора није дошло, макар и само формално стварање уније са Бугарском, доказ

је о постојању озбиљне тежње да се и на овој страни потражи излаз из трговинско-политичке подјармљености Аустро Угарској.

Најзад, долази до царинског рата, који траје од почетка 1906 па до конца 1910. Са доста губитака (услед немогућности да се одмах за целокупни извоз нађу нове пијаци) Србија успева да из царинског рата изиђе као победилац, да се трговинско-политички еманципује од Аустрије и учини независном и слободном у својој економској политици. Тиме је уједно отворен пут и бржем капиталистичком напретку, јер су створене шире и боље могућности акумулацији капитала.

КРАТАК ПРИКАЗ РАЗВИТКА ПОЈЕДИНИХ ПРИВРЕДНИХ ГРАНА

Пољопривреда и сточарство.—Уочи ослобођења и још дуго после тога Србија је остала изразито сточарска земља. Сточарство је једино одговарало номадском карактеру Срба, који су вековима били у покрету, скривајући се по шумама и далеко од свих путова или напуштајући своју постојбину и бежећи заједно са својим малом. У таквим приликама нису се могла развити занимања везана за одређени простор, није се могло економски напредовати нити се, пак, у становништву могла развити у јачој мери психологија предузетничкога духа. Такве економске и социолошке импедерабилне, развијане вековима, допринеле су да су сточари последњи улазили у новчану привреду. А кад су већ ушли, онда су пролазили кроз врло дугачак процес прилагођавања, док су се оспособили за носиоце новог привредног система.

Прелаз са сточарства на пољопривреду почео је у Србији да се врши у ширим размерама тек по дефинитивном укидању натуралне ренте, као остатка турског феудалног аграрног уређења (1833). Тако ослобођен сељак могао је тек у пуној мери да отвара пут капитализму на селу, а преко овога у много ширим размерама, и у граду. Улажење у новчану привреду, као прелаз из једног у други ситем, изазивало је потресе (слабе жетве). Сточар, ненавикнут на сталност, мало вичан ручном пољском раду, тешко се прилагођавао новоме стању. За њега је оно било новина у коју је улазио непознатим путовима. Прелазећи са задружне на инокосну породицу, са ратничког на предузетнички дух, растајући се од кућевне индустрије коју је преузимао град и долазећи у све већу зависност од путова, тржишта и цена — србијански сељак је морао преживети тубоку кризу, чије трајање, у неким деловима, допире све до почетка 20 века. Та криза није била, макар и делимично, проузрокована опирањем улажењу у новчану привреду (као што је случај са феудалним градским

поретком), већ одсуством способности и услова (материјалних и духовних) за брже прилагођавање. Између осталих, и ово су разлози који су деловали у правцу успорења капиталистичкога развитка Србије. „Очајно примитивна привреда, ратовања и прилично велике дажбине, снажно су успоравали привредни развитак Карађорђево Србије. Ну он се ипак запажао и стварао корупцију и прву српску крупну буржоазију и великопоседнике.”²¹

Стање пољопривреде после ослобођења пружа нам овакву слику: сточарство је главно занимање; пшеница се ретко сеје колико за потребе погаче и колача о слави; од поврћа гаје се једино пасуљ и купус; култура кромпира почиње да се уводи тек од 1821; од воћа негује се једино шљива од које се пече ракија; има и нешто винограда; из шума се једино искоришћава жир за гојење свиња итд.²² Принос неколиких пољопривредних култура у 1833 био је: кукуруза 342.525, пшенице 98.597, јечма 22.647, ражи 3.037, зоби и крупника 31.052, проје 574 товара.²³ Пољопривредна техника била је сасвим примитивна. Поред дрвене ралице и плуга још је била у употреби и дрвена мотика. »Наши земљоделци имају два рода справа за орање: плугове у ужем смислу, које у редовном стању по четири вола тегле, и ралице, слабијег састава плугове, у које се само по два вола ватају, да по горским местима ору«.²⁴ Инвентар наше пољопривредне технике 1866 изгледао је овако: 50.132 плуга, 35.635 ралица, 14.360 коњских и 112.791 воловских кола.²⁵

На овакву пољопривреду долазило је све веће оптерећење државе и појединаца. Притисак порезима и дажбинама бивао је све јачи. Од 1816 до 1842 државни расходи (за прво полгође) увећали су се са 789.374 на 4,464.246 гроша или са 100 на 565.²⁶ У истом међувремену, међутим, становништво се увећало са 500.000 (1820) на 859.545 (1843). Највећи пораст у расходима био је на страни чиновничких плата, које су износиле: 1816 — 5.530, а 1842 — 1,875.327 гроша; или са 100 на 33.912. Службеника државних 1815 било је 24, а 1845 — 1.151.²⁷ Сем овога дошли су и нови издаци (за јавне грађевине, путне трошкове, организација просвете и војске, издаци на спољну службу итд.). Од 1875 до 1901 стварни буџетски приход попео се са 14,630.834 на 92,098.588 дин. или са 100 на 630. У међувремену дошла су још два нова оптерећења: државни и самоуправни зајмови. Државни дуг јавља се први пут 1867. Од тада па до 1880 попео се на 28,696.348 дин. Ол тада почиње процес бржег задужења и на дан 31 децембра 1906 дуговање по државним зајмовима износило је динара 451,093.000 или 167 дин. по становнику. Расходи на државне дугове са 12.029 дин. у буџету 1876 увећали су се на 23,594.571 дин. у буџету 1906 и претстављали 26.3% укупних буџетских редовних и ванредних расхода. На дан 31 децембра 1906 дуговање општина износило је 47,108.109 дин.,

док 1892 није прелазило 25,810.449 дин. Овако велике терете, којима треба додати још и богаћење појединаца, примитивна пољопривреда је могла да сноси једино под условом свога ненапредовања, техничке и духовне заосталости. Да би, пак, могла да одговори новим многобројним новчаним обавезама, она нагло улази у процес задуживања. У недостатку кредитне организације за снабдевање сељака новцем, јавља се зеленаш. Преко њега, на директан начин, један део вишка вредности са села бива преношен у град. Богатији сељак, трговац и виши чиновник преко зеленаштва учествују у прибирању и концентрисању новчаних вишкова са села.

Економска политика тога времена сконцентрисана је у једном једином циљу: да реши питање презадужености села и организације сељачког кредита, да обезбеди малопоседнички аграрни поредак, као социјалну базу нове државе, и да омогући унапређење заостале пољопривреде. Између ових намера и средстава за извршење није, међутим, било никакве размере. И поред отварања државне и јавних и фондовских каса за сељачке кредите, строгих прописа противу зеленаштва, оснивања Управе Фондова и, доцније, окружних штедионица, организације прикупљања кошевске хране, обезбеђења земљорадничког минимума — циљ економске политике није био постигнут. Стварност, односно закони привредног развика, били су јачи од идеала државних управљача.

Први попис обрађене површине (1867) показао је овакво стање:²⁸ пшенице 281.762, ражи 42.557, јечма 69.668, кукуруза 504.959, крупника 30.527, овса 65.315, елде 3.412, проса 942, кромпира 14.809, купуса 18.457, дувана 4.553, лана 4.226, конопље 37.289 дана орања, винограда 410.691 мотика, ливада 636.806 коса. Од 1867 до 1906 површина под кукурузом и стрмим житима увећавала се врло споро:

	Под кукурузом	Под стрмим житима
	хектара	
1867	184.759	181.801
1887	228.423	320.969
1897	448.334	502.322
1903	533.828	602.342
1906	548.155	605.549

За слабо и екстензивно напредовање пољопривреде нарочито је карактеристична подела усевне површине:

	1893	%	1906	%
Под усевима				
укупно ха.	1,185.093	—	1,248.203	—
Хлебна жита	1,129.228	95.3%	1,194.053	95.6%
Поврће	39.162	3.3%	38.184	3.0%
Индустриј. биље	16.689	1.4%	15.973	1.4%

Површина под воћњацима увећала се у означеном периоду са 104.066 на 136.939 ха., док је под виноградима, услед пропадања домаће подлоге, смањена са 60.989 ха. на 33.101 ха. Смањење површине под ливадама и пашњацима (опадање пашњачког сточарства и претварање пашњака у оранице) било је:

	1893	1903
Пашњаци ха.	248.756	95.708
Ливаде ха.	350.383	322.683

Оваква слика наше пољопривреде намеће нам следећи општи закључак: улажење у новчану привреду изазивало је брзо опадање сточарства, док на другој страни није постојао ни један услов за бржи напредак пољопривреде. Стоке је било:

	1859	На 1000 житеља	1866	На 1000 житеља	1900	На 1000 житеља
Коња	139.900	129	122.985	101	184.849	74
Говеда	802.692	739	741.425	609	956.661	376
Свиња	1.774.348	1.637	1.291.164	1.061	959.580	384
Оваца	2.385.448	2.202	2.677.310	2.203	3.061.719	1.228
Коза	490.515	452	451.249	370	432.067	174

Размера стоке и становништва на квадратном километру била је:

	1866	1900	
Становника	32.1	51.6	плус 19.5
Стоке	139	118	минус 23

Од споредних грана биле су развијене свиларство и пчеларство. Међутим, и пчеларство налазило се у опадању. 1859 било је 166.737 кошница или 153 на 1000 житеља, док 1866 год. 106.452 кошнице или 87 на 1000 житеља. 1906 било је 139.091 кошница или на 1000 житеља 50.8 ком.

Свиларство је од 1900 показивало стални напредак. Са 5.241 одгајивача у 1902 број ових у 1906 попео се на 10.985. Производња чаура показивала је међутим, велике варијације: 1902 — 70.138 кг., 1903 — 150.669 кг., 1904 — 99.039 кг., 1905 — 465.763 кг., 1906 — 109.950 кг. Експлоатација свиларства у прво време била је у рукама страног друштва, а доцније је концесионирана и предата у руке домаћем друштву.

Просечни принос по хектару најважнијих пољопривредних производа (узете три године: 1893, 1900, 1907) изгледа овако: кукуруз 9.69, пшеница 7.22, раж 6.64, јечам 7.18, оvas 5.26, крупник 4.39, хељда 4.80, пасуљ 6.65 метц. Принос је уопште слабо напредовао и, због примитивности технике и обраде, био подложен јаким варијацијама и смени изобилних и гладних година.

Производња житарица у размаку од 85 година показује овакв напредак (у тонама):

	1833	1908
Кукуруз	34.252	533.691
Остале цереалије	15.390	457.734
Укупно	49.642	991.425

Производња житарица по становнику износила је 1833 — 73.2 кг. а 1908 — 354 кг. У означеном периоду становништво је порасло за 550%, а производња житарица за 485%.

Вредност жетвеног приноса 1893 била је 192,274.023 дин. или нешто преко 100 динара по сеоском становнику. После тринаест година (1906) вредност укупног жетвеног приноса попела се на 262,721.602 дин. али по сеоском становнику само на 110 дин. или са 10%. Међутим, треба имати на уму да је ова година била изузетно добра, јер је вредност жетвеног приноса наредне две године износила:

1907	160,145.274 дин.
1908	201,125.090 дин.

Стање пољопривредне технике изгледало је овако:²⁹ један гвоздени плуг долазио је на два, дрвени плуг на три, ралица на три, дрљача на три, ваљак на 427, сејалица на 520, тријер на 178, ветрењача на 16, вршалица на 661, жетелица на 19.137 становника. Моторни плуг, косачица и друге модерне справе не бежу још у употреби.

Првих деценија улажења у новчану привреду сељак се помагао и шумом. Крчењем шуме он је, пре свега, проширивао плодно земљиште, а у продаји дрвета налазио један од нових прихода. »Сељаци су секли шуму, па продавали трговцима за извоз; било је читавих села, која су живела од овакве сече шуме«.³⁰ Међутим, увођењем шумских такса и изграђивањем шумарског законодавства, право на шуме све је више сужавано и шуме у приватном власништву ограничаване. Још 1893 површина приватних лица и општина износила је 2,707.068 ха. или 56.04% укупне површине земље. Само под шумом било је у овој површини 484.172 ха. 1905, међутим, приватна и општинска површина земљишта смањена је на 2,055.177 ха. или 52.31%. Површина под шумом сведена је на 166.612 ха. Шуме су, на тај начин, за ширу сељачку масу престале да буду слободан извор нузгредног прихода; у интересу унапређења шумарства створен је низ заштитних мера, а експлоатација државних шума дозвољавана само под условом плаћања таксе. Зато се стално увећава бесправна сеча, која нарочито узима маха кад омане жетва. 1908 бесправно је посечено 7.175 куб. мет. дрва, а у сечи ухваћено 9.961 лице.

Поседовни поредак у два пописна периода пружа нам овакву слику (по броју власника и величини поседа) —

	1889	1897	
До 1 ха.	32.752	26.433	— 6.319
Од 1—2 ха.	47.110	35.090	— 12.020
Од 2—5 ха.	97.720	98.642	+ 922
До 5 ха.	177.582	160.165	— 17.417
Од 5—10 ха.	49.679	80.822	+ 31.143
Од 10—20 ха.	14.758	40.782	+ 26.024
Од 20—50 ха.	2.424	10.617	+ 8.193
Преко 50 ха.	148	825	+ 677
Преко 5 ха.	67.009	133.046	+ 66.037

Основна карактеристика поседовног поретка огледа се у квантитативном преовлађивању малог и сићушног поседа сједне и у јако израженој тенденцији ка средњем и великом поседу сдруге стране. Само у року од 8 година извршен је дубоки социјално-економски преображај на селу. Број оних, који су остали без земље, износи 17.417. Напротив, група власника са средњим и великим поседом порасла је са непуних 100%. Процес економско-социјалне диференцијације, као што се види, био је врло јак у овоме периоду. Његова јачина у овоме времену проузрокована је углавном појавом градске индустрије, која је још у својим првим зачетцима уништила кућевну индустрију и почела да ништи вољу сељака да робује земљи.

Друга страна економско-социјалног процеса извршеног у србијанској пољопривреди до рата огледа се у овим чињеницама, које се могу назвати наличјем.

1) Јавне продаје све до пред крај 19 века показивале су у селима врло високу цифру:

	По селима	По варошима
1891	4.780	800
1892	3.997	864
1893	2.194	465
1894	3.395	558
1895	5.444	737
1896	5.233	585
1897	2.634	423
1898	4.765	584
1899	4.135	950
1900	4.503	1240

2) Парничења је највише било због дугова: 1858 од 41.826 парница 31.530 или 75% отпадало је на оне због дугова.³¹ Од 1843 до 1863 од 100 сеоских породица 20 их је остало без земље.³²

3) Потрошња каве, шећера и пиринца (која може слу-

жити мерилом за процену развијања животног стандарда) кретала се овако на главу становника (килограма):

	Кава	Шећер	Пиринц
1884/87	0.34	1.75	0.64
1888/92	0.28	1.63	0.61
1893/97	0.24	1.79	0.54

4) Задруга као породично-економска јединица све је више ишчезавала, а на њено место долазио је инокосни сељак. У отсуству новчаних сретстава растао је интензитет рада. Психологија сељака постепено се преображавала из колективно-патријархалне у предузетничку.

5) Број промена непокретности (углавном на селу) кретао се овако: 1895 — 16.269, 1896 — 19.630, 1897 — 13.937, 1898 — 14.200, 1899 — 15.029, 1900 — 18.712, 1901 — 20.980

Старање о унапређењу пољопривреде до 1859 спадало је у надлежност Министарства Унутрашњих Дела. Те године прешло је у надлежност Министарства Финансија, а 1892 основано је Министарство народне привреде у коме је пољопривреда добила посебно оделење, које је требало да буде и административни, и технички, и организациони, и научни орган рада на унапређењу пољске радиности. Цео 19 век био је изобилан у законима из области аграрне политике. Међутим, оскудевало се у установама, почев од просветних па до научних лабораторија, у органима за спровођење аграрно-политичких законодавних мера. Ово последње остало је ненадокнађено све до рата. 1908 од пољопривредних установа имали смо: 3 ниже пољопривредне школе, једну угледну економију, главни сточарски завод са одељком, 8 пољопривредних станица од којих неколико и са практичном пољопривредном школом, 8 лозних и 57 воћних расадника. Органе аграрне политике представљао је незнатан број среских и окружних економа. Недостатак установа и органа аграрне политике огледао се и на минималном продирању нових метода и средстава рада. Ово показује још јасније колико је мало градска привреда у Србији враћала селу у виду старања за економско, социјално и културно унапређење.

У недостатку просветних установа релативно доцкан се јавља и задруга као интересна економска организација на селу. Прва задруга основана је 1894. За ранију појаву задруге, као економске организације самопоћи, није било ни објективних ни субјективних услова. Прва задруга била је кредитна те се и у овоме прешна потреба за кредитом показала као битна. Од тада задругарство је стално јачало; предњачиле су увек кредитне задруге. За њима су долазиле задруге за заједничку употребу справа, затим набављачке задруге. Произвођачке задруге су се најдоцније појавиле и

нису се могле развити у већем броју. Од задруга за прерађивање развила су се углавном два облика: млекарске и виноградарске. Карактеристично је да је 1910 било и 11 задруга за закупљивање земљишта, које су наговештавале капиталистичке облике пољопривредног рада. Будући слабо развијене, не толико по бројности колико у погледу квалитета, затим не располажући добрим кадром функционера, вођене са много мана и недостатака, задруге у Србији пре рата нису се могле развити до степена да буду најбољи и важни органи аграрне политике.

Занатска радиност. — Другу производну грану по величини претстављали су занати. У прво време број заната био је, због примитивности врло ограничен. Диференцирано занатство, као посебна грана радиности, постојало је искључиво у варошима. Занати по селима нису били одвојени од пољопривредног рада и претстављали су узгредно занимање пољопривредника. Међу овим сеоским занатима најразвијенији био је текстилни. Он је дуго времена подмиривао скоро целокупну потребу села у оделу и рубљу. Још 1897 у Србији било је 208.167 разбоја и то: 145.509 за платно, 49.439 за сукно, 3.982 за шајак, 7.846 за ћилиме и поњаве, 1.391 за покровце. Разних платна и тканина у поменутој години изаткано је у сеоској кућевној радиности 8,724.015 мет.

У време ослобођења занатска радиност у Србији носила је источњачки карактер. Друкчије није ни могло бити када су Турци били главни становници вароши. Српски елемент, у колико је и придолazio у градове, брзо се прилагођавао у свему турским обичајима и уређењу. Ерлије Турци имали су монопол на овим занатима: налбантски, табачки, сарачки, казаски, берберски и папуцијски. Турчијски занат потпуно су препустили Раји. Поред Турака и Срба у занатској радиности учествовали су још и: Грци, Цинцари, Јевреји, Јермени итд. Срби занатлије великим делом били су дошљаци из Старе Србије и Македоније (кујунџије, грнчари, мутавџије и бардаџије) и Босне. »Становништво по варошима било је највећим делом турско. Срба је било врло мало, и то трговаца (готово само дућанџија) и мајстора (понајвише ћурчија, терзија, екмекџија, туфекџија, кујунџија). Још је мање било другог становништва: по који Грк или Цинцарин, обично механџије, по који Јеврејин, Јерменин и Циганин«. ³³ У отсуству утицаја европске цивилизације и културе бројност и развитак заната били су ограничени.

Са померањем граница Ислама јавља се утицај западне културе. Трговачка путовања, повратак ранијих избеглица, све јаче избијање српског елемента са стално увећаваним потребама, прилив странаца итд. — све то чини да се рађају нове економске и културне потребе. Са одласком Турака источњачки занати постају излишни. На место ра-

нијег ограниченог броја заната јављају се нови. Први полет занатства по ослобођењу носе дошљаци са стране. Њих је три врсте: једни долазе на позив српских власти, други кас печалбари, трећи доносе своје готове израђевине и продају их.³⁴ Са стране се набавља и прва стручна радна снага. Потреба за новим занатима је толика, да се неке занатлије позивају стиме, да им се и подвоз плати. Први мајстори нових заната долазе: пекар 1823, шнајдер 1827, звоноливац 1830, штампар 1831, књиговезац 1834, лидер 1835, тишлер 1836 итд. У занатској радиности оцртавају се два процеса: изумирање старих и појава нових, затим диференцијација у самим занатским браншама.

У вези с овом променом јавља се и прва криза занатства. Она је чисто структурелног карактера, (изумирање старих заната чији су потрошачи били Турци). Пропадање ових заната убрзава уношење нових потреба. Овај је процес у толико бржи, јер се форсира и увозом готових занатских израђевина. Потребности становништва, нарочито градског, развијају се од сада према европској култури.

Улазећи у све оштрију кризу стари занати осећају се побуђени да поведу борбу за опстанак. Они се боре за обезбеђење феудалног градског занатског уређења. На место слободног развитка, хтели би да и даље остану на снази цеховска ограничења и да се иста законом санкционишу. Отуда »после ослобођења под Кнезом Милошем вароши су истина силно коракнуле, али је тај напредак створила трговина, а не занат«.³⁵

Занатлије имају више захтева. Они су противу калфа, који одлазе на село да раде (њихов захтев аналоган је захтеву трговине противу сеоских дућана) те им на тај начин сужавају круг муштерија. Хтели би да се ослободе и међусобне конкуренције истичући принцип строгог придржавања само једног заната. Нарочито се жале на трговце, који увозе са стране и продају готове занатске израђевине; желели би да се онемогући увоз оних израђевина које се производе у земљи; исто тако траже од трговаца да првенствено набављају и продају њихове израђевине. Противни су Јеврејима, јер им смета њихова умешност и предузетност. Захтевају да се забрани страним трговцима слободно куповање сировина потребних занатској радиности. Даље, истичу потребу диференцирања страних од домаћих занатлија у погледу оптерећења фискалног и других права. Од појединачних захтева, изражаваних кроз еснафске организације, они чине и заједнички корак тражећи доношење Еснафске Уредбе, која би њиховим предлозима дала законску форму. У захтевима занатлија 1841 битне су четири ствари: да се за постојеће мајсторе обезбеди монопол, да се отежа улаз страних конкурентских занатлија; да се спречи увоз занатских израђевина, које

се производе у земљи, и, да се кроз увођење другог времена шегртовања и калфовања, као и тражење јемца прилично постајања калфом, отежа множење, а нарочито ограничи слобода множења занатлија. Слични су били захтеви занатлија и у погледу унутрашње организације и реда у еснафима. Тако су тражили законску одредбу, да Еснаф може свакоме затворити радњу, ко по отварању исте не би приступио Еснафу. У овом погледу они су хтели да се ослободе мука које су имали са странцима, који су, на основу међународних уговора имали неограничену слободу делања са многим повластицама у погледу фискалног оптерећења. Желели су да закон предвиди и то, да се за ортака не може узети нико ван еснафског реда.³⁶

Не може се рећи да су занатлије за овакве своје захтеве наилазиле на потпуно одобравање код државних власти. Државни органи мешали су се изузетно, и њихова интервенција осећала се највише у погледу странаца. Тако Попечителство Финансија, у циљу ограничења странаца, саопштава Попечителству Внутрених Дела потребу, да се пре доношења Уредбе о Еснафима донесе уредба о општинама, која би заменила првобитну уредбу о устројству општина из 1839. Тим поводом Попечителство Внутрених Дела пише Совету:³⁷

„По мненију дакле предпохваљеног попечителства у устројенију општина во общте треба изложити из каквих је лица ова састављена као: а) из мештана, б) из осталих житеља, в) странаца, а ови последњи разделити би се могли: 1) на стране поданике и 2) житеље осталих турских области, привремено у коме месту Србије живећи. Свима овима овде у пет категорија изложеним треба особита права и дужности, које уживати могу и сносити дужни нису”. Потреба ове класификације, управо диференцијације грађана једне општине у погледу дужности и права, мотивисана је тиме „да би се устројенијем општина најбоље предупредило, да се странци умножавају и стим нашим житељима занату штету наноси”.

Власти су противу страних занатлија покушале да интервенишу доношењем једне специјалне Уредбе (1840) по којој стране занатлије нису смеле установљавати посебне Еснафе, већ да се прикључују постојећим сносџи и терете из еснафског чланства. Уредба је, даље, предвиђала да само оне стране занатлије могу отворати радње, који документима докажу да су изучили занат. У противном, пак, да им се радње позатварају, а ове као калфе мајсторима поврате или „откуда су дошли натраг пошаљу”. Међутим, отпор странаца, који су своја права заснивали на капитулацијама из уговора између својих држава и Порте, није дозвољавао да се осети дејство овог наређења.

Исто тако Попечителство финансија у више својих аката изјаснило се и противу Јевреја, који, такође ометају у пословању домаћи елеменат.

Борба занатлија за стари поредак прекинута је доношењем Еснафске Уредбе (1847). Уредба је захтеве занатлија задовољила само делимично. Али она ипак није ликвидирала један поредак, одржаван дотле не на писаним законима, већ на вољи личних интереса. Њоме је, и ако још не потпуно, усвојен принцип слободног развика и учињен пут бржем напредовању занатске радиности. Поред строгих одредаба о шегртима и калфама учињена је и разлика између домаћих и страних занатлија. Странци-занатлије подељени су у две групе: у прву групу долазили су они страни рукоделци или занатлије „кои раде занате, којима се наши отечественици јошт засад не занимају“; друга група обухватала је странце „кои раде занате, којим се и отечественици занимају“. Сваки странац, који је долазио са намером да ради занат, морао је претходно документима доказати да је одиста мајстор. У недостатку ових докумената дозволу је давало Попечителство Внутрених Дела и то само оним занатлијама за чијим се радом осећала потреба у земљи. У погледу друге групе странаца уредба је била много строжија. Дозвола се могла дати или не дати (на основу дискреционарног права надлежне полицијске управе) тек пошто полицијска власт и Еснаф у дотичном месту испитају да ли неће странац бити на уштрб домаћих људи. (чл. 125 и 129).

Остали захтеви занатлија усвојени су само делимично и ни у ком случају у оној мери да би се потпуно обезбедили стари занатски поредак и стари занати. И поред свега дата је шири могућност делатности и слободи приватне иницијативе, која је својим јачањем имала да руши и последње бреше цеховског уређења. Јачање овога духа утицало је највише на рушење остатака схватања и обичаја феудалистичког еснафског уређења. Најзад, 1910, стару Еснафску Уредбу заменио је савременији Закон о Радњама, који маданије напустио све остатке цеховског уређења ипак је претстављао, према ранијем стању, значајан корак напред.

И занатство се споро развијало. Што је главно, кочењу развика допринело је и само. Ипак, главни разлог лежи у трговинско-политичком положају Србије с једне, и у одсуству јаче предузетничке способности с друге стране. 1836 било је 58 разних заната са 5.212 занатлија и нешто више од 1500 помоћног особља. На 100 становника долазило је мање од једног занатлије (0.73), а једна занатска радња на 7.26 кв. км. 1866 број врсти заната порастао је на 75, а занатлија на 19.800 са 14.000 шегрта и калфи. На 100 становника долазило је 1.63 занатлија, а један мајстор на 1.9 кв. км. (Податак за 1866 узет је из књиге Драгише Лапчевића: Историја социјализма у Србији и у њему су рачунате и бранше, које не припадају чисто занатској радиности па би се стога горњи бројеви морали нешто ректифицирати односно увећати). 1900

број занатлија достигао је 33.467 са 20.560 шегрта и калфа и 1.362 слуге. На 100 становника било је више од једног занатлије (1.34), а једна занатска радња на 1.44 кв. км. Пада нарочито у очи велики пораст помоћне радне снаге. Док је 1836 на једног помоћника долазило 3.5 мајстора, дотле 1900 на сваког 1.6 помоћника долази по један мајстор. Много већи пораст забележило је занатство у периоду после 1900. На претку занатства прави импулс дала је царинска заштита.

Како су напредовале поједине врсте заната у периоду 1836—1900 види се из овога прегледа:

	1836		1900			
	Бр.	Мајст.	Бр.	Мајст.	Помоћ.	Слуга
Грађевински занати	8	568	17	5150	2899	170
Занати текстилне бранше	11	1738	29	6654	3909	190
Занати кожарске бранше	9	634	21	4442	4001	216
Занати дрвопрерађивачки	5	886	21	5557	1912	60
Занати металне бранше	9	629	18	7144	4168	237
Занати исхранбени	6	125	14	2899	2382	394
Занати прераде хартије	—	—	3	183	264	15
Занати личних услуга	2	154	4	706	566	29
Занати сличне радности	1	95	3	209	104	15
Занати прераде земље и камена	2	202	1	500	298	33
Сви остали занати	5	181	4	23	57	3
Укупно	58	5.212	126	33.467	20.560	1.362

Индустрија. — Индустрија је најмлађа грана производне радности у Србији. У недостатку основних услова за њено развијање она се доцкан појавила. Поред одоцњења, прве деценије њена развитка карактерисане су великом спрскшћу.

Међу основне услове, који су недостајали за развитак индустрије, истичу се: недостатак капитала, спорост изграђивања правног поретка који би служио гаранцијом улажењу страног капитала, неповољан трговинско-политички положај, недостатак железничког саобраћаја и стручне радне снаге, најзад, отсуство правог предузетничко-капиталистичког духа у привредничкој класи кроз цео 19 век. Капитал, првобитно концентрисан у трговини, кад је почео из ове да се шири на друга поља рада, прво је изграђивао и развијао кредитну организацију. Будући у положају да нађе потпуно и врло уносно упослење у кредитним пословима, који су у погледу камата и осталих услова носили увећани случајева зеленашки карактер, кредитне организације нису дуго времена излазиле из оквира свог једностраног пословања карактеристичног за доба првобитне акумулације капитала. Неповољан трговинско-политички положај огледао се у немогућности спровођења аутономне царинске заштите, која би представљала најиздашнију полуку за развитак индустрије. Доба првобитне

акумулације капитала успавало је предузетнички дух и овај учинило неспособним за самостално шире делање. Прво акумулирање капитала није допуштало претпоставке у погледу успеха и рентабилитета; у рентабилитет свакога посла није се смело сумњати; ако није био сигуран морао је бити загарантован. Најзад, у отсуству иоле развијенијег потрошачког подручја и железнице, која би везала сировинска, потрошачка и произвођачка подручја, на развитаку индустрије тешко је било и мислити.

Постепено стварање појединачних услова за развитаку индустрије почело је тек око 80-их година. Економско-социјална диференцијација на селу чини да је све већи број оних сељака, који долазе у град и траже нуждрано или стално упослење; ојачали су градски центри; потрошња индустријских израђевина, која тридесетих година није прелазила неколико милиона гроша, попела се на неколико десетина милиона динара. Пренастањеност на селу притискује пољопривреду и ова постаје све неспособнија за новчане обавезе и према држави и према појединцу. Новчани дефицит у пољопривреди бива све већи и може се поунити само допунским радом на другој страни, кога још нема. Унутрашње популационе и привредне прилике притискују најјаче у правцу развитаку индустрије. Појава железнице обезбеђује јефтин превоз и снабдевање. Рударство пружа сировине и погонски материјал. Најзад, у јавни и политички живот избија све јаче економско-социјална идеологија нове грађанске интелигенције, која истиче економску независност земље и тражи такву економску политику, која би, поред пољопривреде, поклонила видну пажњу развијању занатства и индустрије. Да би се то омогућило предуслов је ослобођење трговинско-политичког туторства Аустро Угарске монархије. Овај захтев осваја у толико више терена, у колико аграрни протекционизам у Европи, у то време, узима све већег маха.

Дефинитивна победа идеје младе грађанске класе остварена је царинским ратом. Тиме је отклоњена последња препона независном економском развитуку и од тада, а то је на почетку 20 века, капиталистички развитаку у Србији полази бржим темпом. Први јачи полет тога развитаку заустављен је светским ратом.

Покушаји, чињени за развитаку индустрије мимо рђав трговинско-политички положај, остали су без успеха. Закон о потпомагању индустрије (1873, измењен 1898) и закон о помоћи кланичним предузећима и поред своје ширине, која се граничила монополистичким правима, показао је мало позитивних резултата. »Највећи број концесија у Србији дат је таквим предузећима, која прерађују страну прерађевину, а често и потпуну прерађевину, састављајући само готове делове“.³⁸ Национално-економски ефекат индустријске поли-

тике концесионирања није ни мало повољан. Приватно-економски значајно је уношење корупције и стварање могућности бржег богаћења појединаца.

Противу оваквог начина подизања индустрије, само се по себи разуме, први су били сељаци. Навођено је да је то главни узрок тешкоћама нашег извоза у Аустрију, од кога је зависио највећи део новчаног ефекта наше пољопривреде. Доцније, противу концесиониране индустрије устају и занатлије, наводећи да ова, уместо да слаби увоз она упреспашује занатство.³⁹ Трговци, сасвим природно, нису били за овако претерану индустријску заштиту, која је, поред осталог, могла имати за последицу и сужавање могућности делатности трговачког капитала и зараде.

У првом периоду индустријског развика — за време политке концесионирања и до царинског рата — основано је 144 предузећа. Од ових је већи број носио карактер проширених занатских радионица. Од тада па до 1914 основано је преко 400 предузећа. У овом другом периоду јавља се знатно већи број правих великих индустријских предузећа:

	1900	1910
Број предузећа	153	465
Инвестирани капитал динара	36.700.000*	112.000.000
Вредност производње	15.300.000	126.200.000
На једну главу становника	6.13	43.34
Упослено радника	3.200	16.000
На једно предузеће долази радника	20.9	34.4
Коњских снага	8.000**	24.000

Развика индустрије (без оне концесиониране) првенствено се кретао у правцу оних грана, које су налазиле у земљи сировинско и потрошачко подручје. Делимично ова индустрија радила је и за извоз (производња меса, брашна и пекмеза). Сем тога, у извозу су учествовале рударска и дрвна индустрија. Структура индустрије 1910 по броју предузећа изгледала је овако:

<i>Рударство</i>	56
Рудници метала	21
Рудници угља	21
Каменоломи	14
<i>Индустрија дрвета</i>	58
Стругаре	51
Прерада дрвета	7
<i>Исхранбена индустрија</i>	234
Парни млинови	219

* Односи се на 1905; ** односи се на 1906.

Пиваре	7
Кланице	5
Фабрике шећера	3
Текстилна индустрија	32
Хемијска индустрија	6
Индустрија стакла и цемента	6
Електричне централе	6
Каргонашке радионице	5
Фабрика дувана	1
Фабрика машина	1
Разна индустрија	23

Јачи полет индустријског развитка после царинског рата дошао је и из разлога обимнијег ангажовања страног капитала, који је улазио делом директно, а делом преко својих банкарских филијала. Најшире поље рада страни капитал нашао је у рударству.

Трговина. — Улазећи у новчану привреду трговина је добијала све већи значај. У прво време, када је унутрашње тржиште било још у повоју, пресудну улогу игра извозна трговина. У недостатку новчаних средстава добар део унутрашњег промета обавља се међусобном трампом. Посредством извозне трговине врши се углавном целокупно уновчавање тржишне производње и тек пошто је извозна трговина допринела увећању новчаног обрта почиње се све јаче развијати и унутарња трговина. Али, још за дуго време, водеће место задржава извозна трговина.

У време владе Кнеза Милоша извозна трговина представљала је његов монопол. Он је стварно значио и монопол унутрашње трговине, пошто је стока била главни предмет трговања и највећим делом намењена извозу. Добивши право издавања трговачких пасоша и права Милош је омогућио себи да у трговачки извозни посао пусти само своје људе, који су с њиме били у ортакчком односу. 1820 било је свега 56 трговаца, који су се бавили извозом стоке. Сви они били су у ортакчком односу са Кнезом. Доцније, извозном трговином, као врло уносним послом, почињу се бавити и високи државни чиновници (све до Сретењског Устава 1835). Намера Милоша била је да овако концентрисану извозну трговину преда у руке некој компанији правдајући овај поступак тиме, да страни трговци, приликом куповина по земљи, забушују сељаке.⁴⁰

Сељак је тешко осећао овај монопол сточне трговине. Упућен у продаји на ограничен број лица он се морао задовољити ценама понуђеним. Није био у положају да бира купце. Отуда протести и захтев за слободном трговином стоке и земаљских производа. Сељак тражи слободну трго-

вину из два разлога: да би јој се сам одао и да би у продаји имао ширих могућности и већи избор купаца.

Извозна трговина у прво време била је састављена искључиво из стоке и некојих сточних производа. Поред стоке извозено је још: коже, шишарке, вуна, мед, восак, лој, рогови и пијавице. Наша спољна трговина у 1837 изгледала је овако:⁴¹

Извоз: свиње 225.000 ком., коже овче 300.000 ком., коже јагњеће 400.000 ком., коже јареће 60.000 ком., шишарке 1.200.000 кг., вуна 250.000 кг., мед 20.000 кг., восак 40.000 кг., лој 50.000 кг., рогови 30.000 кг., дрво за огрев ?, пијавице 4.400 кг. Извоз пијавица био је развијен све до 1840, а право хватања, као државни монопол, давано је под аренду.

Увоз: соли 11,200.000 кг., разних вунених и памучних тканина 700.000 кг. и нешто пиринца.

Извозило се углавном у Аустрију, Турску, Влашку и на Приморје. Преласком са сточарства на пољопривреду извоз стоке почиње да опада и у структури извоза наступају промене (све се јаче истиче извоз говеда, увећава се извоз ситне стоке, јављају се у извозу и сточарске прерађевине). У 1843/60 просечни годишњи извоз жита био је 1.119 тона или 0.79% вредности укупног извоза, док је у периоду 1891/905 порастао на 122.265 тона или 24.91% вредности извоза. У истом периоду извоз сувих шљива повећао се са 111.5 на 27.653.5 тоне. Појава железнице истисла је скоро сасвим коња из спољне трговине, који је све до тада био важно саобраћајно средство.

До појаве железнице спољна трговина ограничена на три земље — Аустрију, Турску и Влашку — проширује се и на друге земље. Исто тако у извозну трговину улазе нови предмети: заклана стока, свеже воће, пиће итд. Жито се јавља у извозу од 1866, суве шљиве од 1865, ракија од 1856, вино од 1879, кланични производи крајем деведесетих година.

Први јачи напредак извозна и унутрашња трговина показале су када је у Аустро Угарској изграђена железница допирућа до Земуна. То је омогућило брже и јефтиније снабдевање Србије, као и продирање њеног извоза и ван граница Аустро Угарске. Проширењу извозних путева допринело је и увођење парне пловидбе Дунавом и Савом. Извоз се обављао на скелама дуж Дунава и Саве. Поред скеларине дуже времена био је оптерећен и извозном царином. Трговину су обављали домаћи људи и странци. Странци су или куповали у земљи или на скелама, на којима је одржавана нека врста берзанских састанака за сточну трговину. Број домаћих људи, који су са стоком одлазили на страна тржишта — поглавито на пештанско — стално је растао. Трговачка путовања у иностранство, између осталог, служила су и бржем спровођењу утицаја европске културе и цивилиза-

ције. Под утицајем извозне трговине, која је сједне стране уновчавала највећи део производње, а друге стране утицала на увећање потреба и мењање народног живота, добијала је све јачи импулс унутрашња трговина.

Иначе, домаћи елеменат све до рата није успео да се кредитно и комерцијално толико оспособи, да самостално и без посредовања води извознички посао на велико. Ово стање нису могла много да промене ни настојања око оснивања повлашћених извозних организација (Извозне банке). Узрок овоме је слаба капиталистичка развијеност, а друге стране упућеност на једно једино тржиште. Друга карактеристика извозне трговине била је велика распарчаност што је одговарало стању у производњи. Зависност кредитна и одсуство комерцијално-предузетничких способности вишег степена допринели су да је готово целокупни извоз аграрних производа из Србије био упућен на аустријско тржиште, које је, као непосредни потрошач, апсорбовало само један део нашег увоза, а у осталом делу посредовало и вукло посредничку добит. Промене у овом правцу наступиле су тек после царинског рата. Промена се опажала у самосталном истраживању и обрађивању тржишта сједне и концентрисању извоза (нарочито сточног) друге стране. Концентрацији извоза доприносила је, између осталог, и извозна премија, која је износила 2—5 дин. по грлу према величини транспорта.⁴²

У првим годинама свога развитка извозна трговина доживела је тешку и уједно своју прву коњунктурну кризу. Кримски рат (1855/56) изазвао је велики полет нашег извоза. Високе цене и сигурна прођа привукле су свакога у трговину ко је имао нешто новаца и осећао способности. Пораст извозне трговине, а стим у вези и унутрашње, био је велики и изненадан. Условљен Кримским ратом, овај се набујали посао по свршетку рата претворио у велику кризу. На трговачку надовезала се и новчана криза. Ситуација је била толико тешка да је Министарство Финансија морало притећи трговини у помоћ са зајмом од 50.000 дуката.

Односно путева наше извозне трговине битне промене десиле су се у два маха. У прво време извоз је ишао 2/3 у Аустрију, остало у Турску и Влашку. Затим је, према последњим двома земљама, све више опадао оријентишући се земљама Средње и Западне Европе и Леванта. Али све до царинског рата аустро угарско тржиште остало је најјаче и скоро једино за наш извоз. Тада наступају велике промене; извоз се рачва у више праваца. Извоз у 1910 упућен је у девет земаља и то (% по вредности): у Аустрију 18.1%, Немачку 22.2%, Румунију 6.6%, Турску (преко Солуна) 24.5%, Белгију 17.0%, Босну 4.2%, Америку 3.8%, Енглеску 1.6%, Италију 1.0%, Француску 1%. Истим правцима кретао се и увоз. Оријентација увоза све се више окретала Средњој и Западној

Европи; Скретање увоза земљама Средње и Западне Европе најјаче је било после одласка Турака из градова.

Како је напредовала спољна трговина Србије у 19 и на почетку 20 века види се из овог прегледа (просечно годишње у хиљадама динара):

	Увоз	Извоз
1835/38	—	4.792
1846/47	8.112	10.805
1864/68	23.000	22.953
1869/73	27.696	31.330
1874/75	31.503	35.211
1879/83	45.800	38.957
1884/88	44.955	38.670
1889/93	38.736	44.509
1894/98	36.596	51.146
1899/903	49.669	66.008
1904/08	61.837	73.299
1909/12	95.149	98.295

Док је 1846 обрт спољне трговине износио на главу 19.50 дин. (увоз 7.48 дин., извоз 11.94 дин.), дотле се у 1909/12 попео на близу 70 динара. Све до рата главна карактеристика развоја спољно трговинског обрта била је: стални и нешто већи пораст извоза од увоза, као и велика варијација извоза услед несталности пољопривредних приноса. Разлог овоме лежи у спором напредовању продуктивних снага земље, које су биле спутаване како у погледу обима тако и правца развијања. Велике варијације пољопривредних приноса последица су, пак, слабог напредовања пољопривредне технике.

Увозна трговина, у прво време, била је врло ограничена. Сводила се на со (главни артикал увоза), пиринач и вунене и памучне тканине (последње су увожене највише из Турске). Ову врсту трговине обављали су више странци, него наши људи. Првобитну трговину на велико претстављале су магаци, кирицијски товари и привремена стоваришта страних трговаца. Из Турске роба је доношена рабаџијским колима и на коњима, а из Влашке, Аустрије и Босне и воденим путем. Увоз соли представљао је монопол, јер је Кнез Милош држао закупљене руднике у Румунији, а право увоза и трговања пренео је на своје пословне пријатеље. Структура увозне трговине прво се почела мењати када су Турци напустили градове. Затим се потпуно окренула потребама Запада. Поред потрошних добара у увозу се доцније јављају и све већу улогу играју произвођачка средства.

Будући на географско-саобраћајној раскрсници Истока и Запада, везујући ова два пола главним и најбољим суво-

земним путем, Србија је имала услова да се кроз њу развија и транзитна трговина. Ова је стално напредовала све док преко Видина није отворен водени јевтинији пут. То је изазвало опадање транзита из Аустрије у Турску кроз Србију, а будуће напредовање транзита, сем тога, спречавале су и провозне царине чије је укидање сада постало актуелно. Међутим, са отварањем железничког саобраћаја транзит кроз Србију почиње понова да навраћа и са 5.780 хиљ. дин. вредности провозне робе у 1888 пење се на 55.963 хиљ. дин. у 1907. У отсуству установа савремене транзитне трговине цео се посао сводио искључиво на провозу.

Унутрашња трговина развијала се у два правца: на панађурима и у сталним радњама.

Панађури су били прва локална тржишта и јављају се одмах по ослобођењу 1816; њихов значај у унутрашњој трговини растао је све до појаве већих градских центара, саобраћаја и бржег продирања новчане привреде. На панађурима обављан је највећи део трговине за извоз. Сем тога, они су служили и за продају производа месне потрошње. Један део унутрашње трговине и заната стално је био у покрету, идући са панађура на панађур и продајући своју робу.

Све до 1900 панађури су напредовали и бројно и по величини промета. Од 1847 до 1900 број панађура је порастао са 17 на 177. Док је 1847 на свима панађурима било заузето 944 дућанска места (за продају трговачке робе, занатских израђевина, пића и јестива), дотле се број заузетих места у 1893 попео на преко 9000. Више од две трећине отпадало је на трговачке и занатске радње (7.299). Промет стоке по броју грла стално се увећавао: 1847 год.: 11.481 грло; 1863 — 28.656 грла; 1900 — 222.618 грла. Највећа вредност промета достигнута је 1900 (32.470.844 дин.). Промет стоке увек је чинио 99% укупне продаје на панађурима. Од 1900, међутим, значај панађура у унутрашњој трговини почиње нагло да опада; капиталистички развијенији привредни живот захтевао је уместо повремених перманентна тржишта на којима се продавац и купац сусрећу свакодневно. Производња за тржиште нарасла је већ толико да је процес уновчавања морао бити сталан и непрекидан. Јављају се пазарни дани у градовима, који се, према потреби, држе једанпут или двапут недељно.

Унутрашња трговина првих деценија по ослобођењу била је слабо развијена. После свршеног другог устанка прво што се од шпекулативних и трговачких радња почело подизати и отворати по селима и варошима, биле су крчме, изузимајући друмске и варошке ханове, а после каване и механе, у којима се точило и продавало пиће и јело.⁴³ Колико је маха узело отварање крчми и механа најбоље сведочи чињеница, да је Милош морао предузети мере у циљу њиховог

ограничавања (везивање отварања за претходну дозволу и увођење специјалног механског приреза).

У прво време трговало се неколиким артиклима. То су: со, луч, катран, надгробно и воденично камење, памучна и вунена роба. Трговине су биле: магазицијске, болтацијске и бакалске (сваштарске). У току напретка вршена је степена деоба трговачких радња. „Трговало се и без путова, и без судова, и без кредита. Под таквим околностима могао је успети само врло јак човек, кадар да савлада све тешкоће теретне путове, рђаве конаке, незгоде природне, ђудљивости и самовољства људска. Као у врло рана времена, наш трговац био је један авантурист, који успева смелошћу, издржљивошћу и нескрупозношћу“.⁴⁴ Снабдевање робом у земљи вршило се коњима и колима. С јесени и у пролеће друмови су били врло живи, јер је у то доба трговачки промет био највећи.

И ако се трговина мање од занатства одупирала новом економско-социјалном поретку и развитак овога, шта више, форсирала преношењем утицаја европске културе и сталним натурањем нових потреба, ипак, није се равнодушно приклањала новоме стању — слободи привредне делатности. И трговци су били противу странаца, који су несметано долазили у земљу и отварали радње; тражили су обавезивање странаца да своју робу могу само на велико продавати. Били су противу Јевреја, а у погледу страних трговаца захтевали диференцирање у односу на висину такса. Њима су сметале и кириције, које доносе и крчме еспапе и, у духу захтева занатлија, тражили дуго време за шегртовање и калфовање, борили се за што чвршћи и строжији еснафски поредак. Еснафска Уредба, међутим, захтеве трговаца узела је минимално у обзир. Трговину стоком и земаљским производима прогласила је слободном (чл. 124); дала је право трговцу да тргује свим еспапима „с којима мисли да ће моћи трговати“ (чл. 81 додатка од 1849); у погледу странаца (чл. 138) није негирала права проистичућа из „касателни трактата, који су закључени између Блистателне Порте и високи Дворова, који су они поданици“. Доцније, Трговачка Комора, да би спречила могућност да и сељаци воде трговачке радње земаљским производима, прописује 1911 године Уредбу о трговини са пољопривредним производима, али Министар привреде одбио је да исту потврди.⁴⁵

Али има једна економско-социјална мера коју је градска трговина издејствовала и која је остала стално као значајна препрека напретку села и његове радиности. То је одредба о сеоским дућанима, која је градове и њихова тржишта учинила привилегованим. Начело слободе у унутрашњој трговини, према томе, није никада у Србији дошло до пуног изражаја па ни у данима почетка капиталистичког развитка.

Истина, забрана, односно ограничење отварања сеоских дуђана на селу, дејствовала је у правцу бржег јачања градске привреде. Градски монопол трговине најјаче је извлачио вишак вредности са села и концентрисао га у рукама трговачког капитала. Ако је на тај начин и убрзан капиталистички напредак у граду, он је, нема сумње, успорен на селу.

Ограничење унутрашње трговине увођењем монопола јавља се први пут 1864 (монопол на со). Доцније, из чисто фискалних разлога монополисани су и ови артикли унутрашњег трговачког промета: дуван 1864, 1893 жижице, цигар-папир, петролеум, алкохол и хартије монополске, 1884 монопол барута.

Еснафска Уредба 1847 и трговину организовала је у еснафе, који су били краћега века но у занатству. Већ седамдесетих година утицај еснафа на ред и поредак у трговини толико је опао да се ова организација није ни осећала (изузев неких Еснафа). Приликом њихове ликвидације 1910 (по приступању оснивања Трговачке коморе) констатоване су велике злоупотребе, већи део имовине био је развучен, а готовина дата старешинама и комесарима на облигације.

Попис од 1900 забележио је 12.840 трговачких радња, док их је 1836 било нешто више од 2000. 1836 једна трговачка радња долазила је на 14 км.² и 342 становника, а 1900: на 3.7 км.² и 194 становника. По браншама трговачке радње у ова два периода овако су биле подељене:

	1836	1900
Апотеке	—	99
Деликатесне радње	—	2
Бакалске радње	281	1220
Галантеријске радње	—	15
Дрогерије	—	3
Продавнице дувана	7	171
Књижаре	—	89
Пиљарске радње	—	841
Ситничарске радње	12	315
Спекулативне радње	20	924
Телалнице	—	36
Торбари	—	63
Стактарске радње (лончари)	389	635
Трговине пољопривредним производима	—	170
Дрварске радње	—	28
Трговине тканина	—	3
Лончарске трговине	—	14
Гвожђарске трговине	—	21
Трговине осталом робом	430	4279
Шпедитери-посредници	2	144

Сензали	81	192
Трговачки агенти	—	103
Болтације	625	—
Магазације	111	—
Солари	2	—
Сарафи	4	18
Гостионичари	—	1878
Кафеџије	810	1551

Потрошачка задруга, као коректив посредничког префита и нова организација снабдевања, јавља се први пут седамдесетих година под утицајем социјалистичких идеја Светозара Марковића. Али, како је привредни и социјални живот био још недовољно диференциран, класне супротности још недовољно изражене, то су ове прве потрошачке задруге пропале. Успешнија организација потрошачко-набављачких задруга јавља се тек са модерним радничким покретом и са појавом земљорадничког задругарства.

ЛИТЕРАТУРА И ПРИМЕДБЕ

- ¹ Аврамовић Мих. — Сељачко газдинство — Београд.
- ² Ђорђевић Тих. Р. — Из Србије Кнеза Милоша II — Београд.
- ³ Државоопис Србије.
- ⁴ Извештај Трговачке Коморе у Београду за 1929.
- ⁵ Кустер Фр. — Главни демографски подаци о Краљ. Србији — Београд 1928.
- ⁶ Ђорђевић Тих. Р. — Оп. cit. 304/05.
- ⁷ Аврамовић Мих. — Оп. cit.
- ⁸ Аврамовић Мих. — Оп. cit.
- ⁹ Слободан Јовановић — Уставобранитељи и њихова влада 1835/58 — Београд 1925.
- ¹⁰ Државоопис II.
- ¹¹ Јовановић Слободан — Оп. cit, 71 стр.
- ¹² Петровић М. — Финансије и установе обновљене Србије I-369.
- ¹³ Споменица педесетогодишњице Беогр. трговачке омладине 1931.
- ¹⁴ Споменица 25-годишњице Народне банке.
- ¹⁵ Петровић М. — Оп. cit.
- ¹⁶ Споменица 50-год. Београдске... — Оп. cit.
- ¹⁷ Јовановић Слободан — Влада Милана Обреновића.
- ¹⁸ Radosavljevitch M. — Die Entwicklung der Währung in Serbien — München 1912.
- ¹⁹ Јовановић Слободан — Уставобранитељи.
- ²⁰ Државоопис IV.
- ²¹ Спомен. Беогр. трг. омладине.
- ²² Ђорђевић Тих. Р. — Оп. cit. I.
- ²³ Лапчевић Драгиша — Историја Социјализма у Србији.
- ²⁴ Државоопис IV, стр. 140.
- ²⁵ Државоопис IV.
- ²⁶ Петровић М. — Оп. cit. I, 469/71 стр.

- 27 Петровић М. — Ор. cit. I.
 28 Државоопис V.
 29 Трговински Гласник — бр. 13 — 1905.
 30 Јовановић Слободан — Друга влада Милоша и Михаила, с. 185.
 31 Јовановић Слободан — Уставобранитељи, стр. 84.
 32 Марковић Светозар — Дела I — 48 стр.
 33 Ђорђевић Тих. Р. — Ор. cit. II — 280 стр.
 34 Ђорђевић Тих. Р. — Живот и обичаји народа — Архивска грађа за занате и еснафе — књ. 15 — Издање Срп. Краљ. Академије — Београд 1925.
 35 Ђорђевић Тих. Р. — Живот и обичаји... XXVI.
 36 Ђорђевић Тих. Р. — Живот и обичаји...
 37 Ђорђевић Тих. Р. — Живот и обичаји... стр. 293/94.
 38 Извештаји Министарства народне привреде о досадашњем раду на унапређењу народне привреде — Београд 1907 — стр. 98—99.
 39 Јовановић Слободан — Влада Александра Обреновића II Београд 1931 — стр. 241—42.
 40 Мијаговић Чед. — Историја трговине.
 41 Мијаговић Чед. — Ор. cit.
 42 Тодоровић Милан Др. — Царински рат између Србије и Аустро-Угарске.
 43 Петровић М. — Ор. cit. III.
 44 Јовановић Слободан — Уставобранитељи... стр. 76.
 45 Извештај Трговачке коморе у Београду за 1911.

Нецитирана литература —: Стеван Грубић — Дахије и српски устанак 1804 — Београд 1922; Целокупна политичка историја Србије од Слободана Јовановића; Др. Федор Никић — Локална управа Србије; Скерлић Јован — Историја штампе; Др. Мих. Гавриловић — Милош Обреновић I, II и III; Погањ Јожеф — Балкански рат и аустро-угарски империјализам; Погањ — Ренер—Кауцки—Балкански рат и социјална демократија; Мемоари Стевче Михајловића — приредио Живан Живановић; Политичка историја Србије I, II, III и IV — Жив. Живановић; Пелагић Васа — Огледало садање правде и др. брошуре; Борба Југословена за слободу и јединство — Херман Вендел; Јован Џвијић — Балканско Полуострво и јужнословенске земље I и II; Јован Џвијић — Говори и чланци; Тихомир Ђорђевић — Наш народни живот I—V; Мих. Вујић — Наша економна политика — Б. 1883; Стојановић Коста — Економско стање Србије; Драгиша Лапчевић — О аграрној реформи; М. Ђ. Милићевић — Кнежевина Србија; К. Н. Костић — Грађа за историју пољопривреде — Б. 1921; Стеван Милошевић — Штатистическое описаније Србије; Велимир Карић — Србија, као и чланци у Занатлији; Др. М. Косић — Основи економне политике — Б. 1925; Др. В. Бајић — Сељачки кредит; Мих. Аврамовић — 30 година задружног рада; Јеленко Петровић — Печалбари; Јеленко Петровић — Окућје; Др. М. Тодоровић — Наша економна политика I; Јов. М. Јекић — Прилози за историју шумарства у Србији; Косиер Љ. — Јевреји — Загреб.

Примедба. — Сав статистички материјал — у свима поглављима наше књиге — ако извор није изричито назначен, црпљен је из Државописа I—XX и статистичких годишњака Краљевине Србије I—XII.

ВАЖНИ МОМЕНТИ У ЕКОНОМСКОМ РАЗВИТКУ БЕОГРАДА ДО XIX ВЕКА

Београд, подигнут од Скордиса, Келтског племена, још пре Христа, пролазио је кроз руку Римљана, Хуна, Авара, Франака, Византијана, Мађара, Аустријанаца, Бугара, Турака и Срба. Подигнут као војнички град он је увек задржао свој стратегијски значај. Овај последњи, узрок је многим борбама око Београда; инспирисао је политичко-економске намере и претензије многих освајача да буду господари Београда.

Развитак Београда у току више од двадесет векова ишао је различитим путовима, долазио под утицаје разних цивилизација. Своју физиономију — нарочито социјалну и културну — мењао је стално. Час је био изразито војнички град, час опет град од несумњивог привредног значаја, према томе да ли је био на граници или у средишту државе. Врло је често расељаван, да се потом опет брзо подигне. Будући у ванредно лепом географско-саобраћајном положају увек се брзо дизао. Из овога положаја проистицала су сва његова преимућства у привредном и културном погледу и његова велика витална снага. Са његових бедема брањени су Римско и Византијско царство и турска свемоћ; преко њега надирао је утицај оријенталске културе и цивилизације; он је био на Балкану вратница кроз коју је морао да прође утицај Запада, европског културног, политичког и економског ренесанса.

Вековима Београд је имао положај трговачког центра; у њему су се сусретали најважнији трговачки путови Истока и Запада. Као такав он је био привлачна тачка за трговину и радиност уопште. Едризи говори о великом трговачком значају Београда у 12 веку. Још пре тога, у време Крсташких ратова (11 век) помиње се Београд као привредно развијени град. Стари римски пут Осек—Митровица—Београд био је најглавнији којим су пролазили путници и еспаи из Централне Европе за Балкан. На томе путу Београд је био саобраћајно и трговачко средиште. Цариградски друм, који је

ударао на Београд, спадао је у ред првих светских друмова онога времена. Од не мање важности био је и друм који је спајао Београд са Призреном, а преко овога и са Приморјем.

У 13 и 14 веку Дубровчани, којима Асен II даје низ трговачких повластица, оснивају у Београду своју насеобину и развијају врло живе послове између Дубровника и Београда. Београд у ово време постаје велики центар за трговину. Трговина се развија у два правца: ка Истоку и ка Приморју. Са Истоком она с води и преко великог друма, који од Босфора, избијајући на Београд, води у Централну Европу.

У 15 веку Београд улази у јаче трговачке везе са Немачком, којој почиње да служи као посредник у њеној трговини са Цариградом. До тада сва трговина слободних немачких градова са Цариградом, Источном Индијом и Левантом, развијала се посредништвом Млетака и Ђенове. Сада се овај посао почиње обављати преко Београда. Роба је обично од Регенсбурга до Београда долазила лађама па се претоваривала и караванима слала даље за Ниш, Скопље, Цариград итд. Извозило се углавном: чоја, оружје, посуђе од бакра, калај и друге гвоздене израђевине.¹

У трговачком погледу Београд је највише напредовао у доба Деспота Стевана Лазаревића. Он даје Београду многе повластице и подиже га на степен слободног града. Тежи да у Београд привуче што већи број богатих, трговачко способних људи: ради на томе да у суседним државама створи што повољније услове за развијање трговине са Београдом.

О овим настојањима деспота Стевана његов биограф Константин философ вели: »Сабра од свих страна својих најбогатије људе и насели их у том граду... Даде и ослобођење том граду од свакојакних послова (односи се на разне средњевековне работe за рачун великаша и градова. Пр. писца), а даде им завет са сваким потврђењем, да се то не поколеба... Слободе од работа написа и са златним печатом даде овом граду, да онај који хоће да тргује може ићи на сваку страну, само да прими књигу с печатом, да је становник тога града, па да не да нигде ни царине нити пролазак. Измоли и утврди и од господара страна око себе, па и од самог угарског краља да и по тим странама буде тако ослобођење трговцима. И почеше и од свих околних страна непрестано с дана у дан долазити; и за мало времена јако се насели тај град...«²

Поред Београда у ово време истичу се и други трговачки центри: Ново Брдо, Приштина, Трепча, Рудник и Смедерево. Преко Београда се развијала трговина са Угарском. Он је био центар скоро свеколике трговине, која је долазила из Угарске или других земаља, а била намењена нашим крајевима и Турској. Као такав он је имао велику важност за транзитну трговину. Поред Срба у свима овим трговачким центрима као трговци јављају се Дубровчани, други Далма-

тинци, Млечићи, Флорентинци, Угри, Грци и Турци. Материјална моћ Дубровчана у Београду види се и по томе што су ови још 1578 подигли штампарију у којој су се штампале српске црквене књиге. Угарски краљ Сигисмунд настојао је да у Београд насели што више живља мађарског, нарочито занатлија. Дубровчани су уживали нарочите привилегије садржане у уговорима између српских деспота и Дубровачке републике. Обично су Дубровчани у највише случајева били закупци царина; нарочито су се бавили увозном и извозном трговином. Из Београда су извозили за Италију: кожу, вуну и восак.³

Да би што више развио трговину са Угарском Деспот Стеван је београдске грађане ослободио свих царина. Сем тога, у споразуму са угарским краљем Сигисмундом, издејствовао је да овај, такође, даде београдским трговцима извесне повластице и привилегије, које су у новембру 1427 обновљене.⁴ Јиречек мисли да је Београд имао тако звано *ius stapulae* по коме је роба, донешена из Угарске и преко Угарске, морала бити истоваривана само у Београду и ту продавана. (Ово право мисли да је имао и град Смедерево). Страни трговци морали су на ова два привилегована тржишта продавати своју робу на велико, а сву корист од трговања на мало уступити домаћим трговцима⁵. Из овога би се дало закључити да су раније трговци, који су доносили робу, продавали и на детаљ, што свакако није било у интересу локалне београдске трговине.

У Деспотово време постојао је чувени трг у доњем делу града. У непосредној близини трга налазило се пристаниште (на Дунавској обали) од кога је водио пут у горњи град. Трг је имао нарочито уређење. Продавнице дневних намирница биле су одвојене, тј. на нарочито одређеном месту. На тргу се продавало: платно, свила, чоја, уваљано сукно, нарочите врсте ножева, вино мостарско и жупско, скадарско прстење, кујунџијске израде итд. Посебно место на тргу било је одређено за продавнице крзна, срме, златног и сребрног ткива и предива. Сем овога, један део простора трга био је покривен и служио за тржиште соли. При улазу на трг (на пристаништу) нарочити службеник водио је рачуна о количини и врсти дотеране робе и старао се за наплату дужних такса. Исто тако на самоме тргу било је службеника који су се старали за одржавање реда и поретка. У сваком погледу трг је био примерно уређен. На њему су се сусретали продавци и купци из свих крајева који су гравитирали Београду. Со су довозили трговци из Ердеља и Стона и продавали онима, који су је даље разносили дуж цариградског и других друмова. Као и варош, тако је и трг уживао нарочите повластице, које је Деспот дао са циљем да своју престоницу учини што чувенијом у трговачком погледу. Он је то и по-

стигао, јер се међу трговачким светом гледало са нарочитим поверењем на учеснике београдског трга. »Ко би на далеким тржиштима могао доказати исправама да учествује и на београдском тргу имао је нарочитих части и уживао је велико поверење«. ⁶

Почетком 16 века Београд освајају Турци и држе скоро пуна два века (до 1688). Долазак Турака, између осталог, утицао је и на промену правца трговања Београда. Уместо са Јадранским Приморјем трговина Београда се окреће сада углавном према Цариграду, не напуштајући, сасвим природно, ни старе везе и друмове. Имајући пред собом непуна два века мирнога развитка Београд је и у овој периоду привредно и трговачки напредовао, ма да су и трговина и култура и социјални живот у њему добили потпуно источњачко обележје. Евлија Челебија упоређује тадањи Београд са Стамболом и Багдадом. По њему Београд је у то доба, између осталог, имао: 98.000 становника, 17.000 кућа, 270 основних школа, 6 каравансераја (зграде за пријем каравана), 21 трговачки хан, 3700 дућана, 600 воденица на Сави и Дунаву итд. Иако су ови подаци и сувише претерани несумњив је факат, да је Београд у то доба давао утисак живог и цветајућег трговачког места. О привредном животу Београда у то време Евлија наводи и ово: »Царински управник наплати сваке године по 17 хиљада гроша ђумрука... Мухтесиб ага (нека врста финансијског чиновника који је наплаћивао пијачарину) има под својом командом све трговце, привреднике и занатлије. Баждар наплаћује таксе и пијачарину од свеколике трговачке робе која на пијацу дође или кроз њу прође... У овој вароши један заступник мулин расправља све кривице људи из привредних редова«.

»У дугачкој чаршији смештене су сваковрсне занатлије. Ова чаршија протеже се од Капуцијине џамије па све до рибарске пијаце, у дужини 3000 корака. Овде се наводи роба одсвуд донесена. Даље имамо чаршије: казанциску, рибарску пијацу, средњу пијацу, чаршију Бајрам бегову, табачку чаршију где су каване и малу пијацу. Све су то лепе пијаче. Како улице у чаршији и на пијацама, тако и сокаци по махалама, све од реда су калдрисане ко рибља леђа, калдрмом од обла и бела камена...

»Заслужује да се види тополивица која се налази поред реке Саве. Ван вароши има једна зграда и једна барутна радионица. Она је под засебном управом, има 160 људи. Ту се сваке године израђује по 1000 кантара барута. Тачкове и долапе му коњи окрећу. Необична је и чудна радионица...

»Поред реке Саве Цигани у својим махалама израђују од гвозђа мајсторске гвоздене столице, од калаја и гвозђа чибукe, бакрачлије, роштиље, синџире и букагије. Казанџије су им врло вешти мајстори, па израђују сваковрсне сахане,

тенцере, врло укусне за шербет, зделице, кадионице, прскалице за ружину воду.

»Становници му се деле у шест класа. Једно су војници, другу класу сачињавају трговци на суху и мору, трећа је класа надничар и послуга. Има нешто мало виноградара и баштована, једни чине групу бродара и најзад једна група обухвата занатлије и привреднике...

»Варошких винограда има врло много. Од његове стране окренуте кибли, па до села Вишњице, и до варошких чесама, па затим до виле Абаза пашине, па до града Хавалска река. Сав тај простор прекрили су виногради којих има око 38000 дунума, колико је по књигама записано да порез плаћају. Виногради Јахјали Мехмед паше овде нису урачунати, пошто су они ослобођени пореза...

»Београдски домородци иако су потурице говоре и српски, бугарски, латински, бошњачки...

»У сва пристаништа доноси се разноврсна риба на бродовима које овде зову барка. Риба има много без краја и конца. Из многих места која су дуж Дунава, долази безброј лађа, те чине да је у Београду велика јефтиноћа, тако на пр.: 300 драма чиста, бела хлеба стаје једну аспру, овче месо је по шест пенеза, а говеђе пет пенеза, један каблић који хвата три оке кисела млека продаје се по два пенеза, петнаест комада јаја за један пенез, бреме јабука, црна лука, краставаца, тикава, купуса, празилука, бела лука, продаје се за један пенез, но пиринач и шећер скупи су. Солун је од ове вароши удаљен 12 конака. На коњима и камилама сваке године дође по 5—6000 колских и камилских товара сваковрсне робе арапске и персиске из Египта, Дамаска, Триполиса, Саида, Бејрута, Смирне. Ова се роба овде увози и одавде извози за све крајеве Маџарске, Пољске, Чешке, Шведске, за Босну, Млетке и др. Из ових опет земаља такође се овде довози разноврсна трговачка роба. Јер ова варош је румелиски Мисир. Становници су му сви урођени трговци. Због тога што је ово једно живо, прометно место, на хиљаде људи из других крајева долазе и овде се насељавају...

»Зими, кад се река Дунав замрзне, кад се ухвати девет педи дебео лед, због тога што тад престане сваки промет споља, нити има пазара ни пијачарине, тад дође на стотине кола трговачке робе и тад раја и нераја, сви тргују и пиљаре, и лепо зараде. Сви се сиромаси његови обогате.«⁷

Много је докумената који нас у овај факат уверавају. Тако Верансије 1553 наводи, како су пазари у београдској чаршији пуни еспапа, продаваца и купаца. Каже »да велику трговину Турци, по природи лењи људи, слабо воде и њоме се онајвише баве Грци и Срби, који у Немачку извозе дрво којим је Србија пребогата, и осталу робу из унутрашњости као: лој, восак, мед, зејтин, бадем, памук, свиљу и вуну. Грци,

сем тога, тргују с вином, кавом, биволима и свињама, докле се из немачких и угарских земаља увозе: чоја, гвожђе, челик, стакло и коса«. ⁸ Јаков Бедек, царски курир 1564/1573, кад говори о Београду нарочито хвали и истиче трговце Дубровчане и каравансераје, ⁹ док за хришћанску околину каже да је у бедноме стању. Браун помиње да су отворене вароши према Дунаву и Сави биле врло лепе и да је у њима било око стотину џамија, десетак цркава, четири каравансераја и два безистана (тргови на којима се продају најскупценији еспапи). Ови тргови беху саграђени у облику катедралних цркава и изнутра су налик на горњи спрат наше старе берзе. Сем ових, Браун помиње још два трга (трговачка хана) сазидана од камена као берза, са по два реда стубова једних врх других. Ови »трговачки ханови били су тако пуни робе да се њихова лепота није могла како треба видети«. Улице су биле дугачке, широке и калдрисане, а у њима занатлије: кројачи, кожари, столари, сукнари итд. Најлепше су дућане имали Дубровчани, који су и најбогатији. Остали »дућани беху малени и у њима немаше ништа друго него тезга, намештена ниско, на којој седи дућанџија скрштених ногу као терзија, те тако нуди и продаје своју робу купцима, од којих ће мало који ући у дућан«. Исто тако Браун помиње, да су бечки трговци имали у Београду своју трговачку агенцију. И по другим писцима — Давид Унганд, Морозини, Бурбурије, Бенети итд. — овога доба Београд је многољудна варош и има неколико хиљада кућа.¹⁰

Из тога времена помињу се у Београду и куршумли ханови, којих је било три. То су биле велике зграде, код којих су се на првом спрату налазиле галерије са собама за становање, а испод ових магазе за робу и штале за коње. Око ових ханова налазиле су се трговачке радње, јер су они у ствари били факторије за стране трговце. Ови су обично у њима одседали, закупљивали магазе и остајали док не распродаду робу. Путописци овога доба наводе да су на ушћу Саве и Дунава била пристаништа за корабље (бродове), царинарница и рибарски трг. Хајес 1621 нарочито подвлачи богатство Београда животним намирницама, међу којима се истиче и риба. Тафернер (1665) каже: »...хлеб, вино, месо и вавриво изванредно јевтино, лове се у великој количини рибе: штукe и шарани; јетра, млечац и икра једу се, а риба се поклања сиротињи«. ¹¹

Будући на ударцу важних трговачких друмова и пружајући повољне услове за развијање сваковрсних трговачких пословања. Београд је био привлачна тачка за све оне, који су се бавили трговином и занатима. Они, који су ишли са разним освајачким војскама, остајали су у њему и развијали трговачке послове. Важност Београда у 16 веку види се најбоље по томе што је 1572 имао око 50.000 ста-

новника. У њему су се стицали, више векова, трговци и занатлије разних народности. Поред Дубровчана, Срба и Турака, ту су Грци, Цинцари, Јевреји, Немци, Мађари итд. У доба Турака, трговином се баве Дубровчани, Јевреји, Срби, Мађари и Турци. Цигани се баве неким занатима, док су Турци неколике врсте заната држали монополисано за себе, а опет упражњавање неких других препуштали искључиво раји. У то време много је занатлија: кројача, терзија и абаџија, ножара и сукнара.

Од 1718 (Пожаревачки мир) до 1739 (Београдски мир) Београд је у рукама Аустријанаца. Подељен је на две вароши: немачку и српску. Прва је на Дунавској страни (данашњи Дорћол), и чине је насељене породице немачких војника. Немачки сељаци, који су нешто доцније колонизовани у Београду и у другим крајевима окупиране земље, насељавали су се изван варошких утврђења (данашња Палилула). Ту су обрађивали своја поља и ливаде и гајили стоку. Српско насеље било је на Савској страни. И једна и друга варош имале су своје посебне општине. Аустријанци, у намери да од Београда учине средиште трговине са Истоком, да га привредно унапреде и тако створе што шире поље рада својој колонизаторској политици, поклонили су пажњу свима његовим проблемима од чијег је решења зависио напредак у привредном и трговачком погледу, али углавном немачкој вароши. Она је била главни предмет старања. Отуда је 1724 наређено, да се Срби православне вере иселе из немачког дела вароши за 24 сата.

Под њиховом управом, за неколико година, ишчезла је стара турска варош; у грађевинарству, привредном поретку и другим обичајима осетио се утицај западне цивилизације. Немачка варош постала је „средиште трговине, саобраћаја и васколиког културног живота, средиште свих војних и цивилних власти, центар општинског газдинства и збор свега што се онда сматрало као елита друштва“.¹²

Када су Аустријанци освојили Београд у делу немачке вароши било је само 465 становника. После десет година окупације у овоме делу града избројано је 1735 зграда за становање.¹³ Из пописа, који је обављен 1721 види се да је у немачкој вароши било: 400 породица међу којима 37 занатлијских. Од заната било је месара 12, кројача 12, обућара 11, пекара 8, столара 8, бачвара 8, рибара 6, бравара 5, качара 4, ковача 4, сарача 4, пивара 4, по три: чизмара, стаклара, стругара, тесача, сапунџија, власуљара, баштована, ужара, ћурџија; по два: златара, зидара, ранара, седлара, шеширџија, бојџија, лимара; по један: часовничар, воскар, чешљар, димничар, плетар чарапа, калаџија, пушкар, дугмаџија, бакрачар.¹⁴ Овде се први пут срећемо са новим занатима, који су до пре неколико година били потпуно непо-

знати и непотребни источњачком Београду. Сада се први пут почиње кувати пиво у Београду, док се дотле знало само за вино и ракију. Пивара је била главно предузеће Јевреја, који су 1724 узели под закуп монопол варења пива и у тај посао уложили 87.933 форинти. Први пут се јављају кројачи, обућари, стаклари и шеширције.

Немачка општина у својим настојањима предузимала је разне мере у циљу унапређења градске трговине и привреде уопште. Између осталог, поднела је Врховној управи у Бечу низ предлога о уређењу вароши, које је ова прихватила. Међу овим предлозима од значаја су по привредно унапређење Београда: смањење броја гостионица са 140, колико их је тада било, на 48; завођење плаћања таксе од стране гостионица на точење пића; наређење да један занатлија не може истовремено радити два заната; отварање апотеке и постављање лекара; подизање болнице; установљење три пазарна дана у недељи и два вашара у години; дозвољавање општини да подигне свој млин.¹⁵

Немачка варош којој је била намењена улога привредног и трговачког центра, уживала је доста широку аутономију, коју српска варош није могла добити. Сем тога, Немци су одмах добили и Еснафску Уредбу. Не могавши добити аутономију Срби трговци, који су већином насељавали варош, тражили су еснафску уредбу, у чијим су им границама, најзад, и призната извесна права. „Српским трговцима било је допуштено увозити и продавати све мануфактурне и индустријске производе како Истока тако и Запада; могли су уносити робу из Турске, Аустрије и Немачке. У њиховој, српској, вароши једини су они имали права трговати овом робом; свима другима било је забрањено. Али су Срби Београђани уз то имали права још продавати робу по селима и годишњим панађурима. Ко не припада овоме еснафу а тргује поменутом робом, имао би се сматрати за кријумчара. Његова се роба имала продати и један део припасти православној цркви Архангела Михаила (у Београду), други еснафској каси, трећи Администрацији. За ситније спорове обраћали се своје судији (трговачки судија), а за крупније Администрацији... И извозна и увозна трговина била је углавном у рукама Срба. За све, што се у земљу увозило или из ње извозило, било је потребно нарочито допуштење од Администрације — пасош“.¹⁶

Сем Срба и Немаца било је доста Грка, Јермена и нешто Јевреја. Последњих је било мало; они су становали ван вароши и због нетрпељивости плаћали специјални порез толеранције.¹⁷ Окупаторске власти нерадо су примале Јевреје. То се лепо види и из једног расписа о насељавању. Да би се празна села (којих је било 342) па и сам Београд попунили становништвом, што је био један од првих услова да се

радиност развије и привредни живот крене напред, аустријска влада је 1723 издала наредбу о колонизацији у којој је предвиђен читав низ олакшица досељеницима (сви они који се буду вратили у земљу неће платити царину ни нашта; сваки насељеник добије по једно пореско имање — 12 хектара зиратне земље са пашњаком, виноградом и ливадам од 2.40 хектара; сви досељеници, изузев Срба, уживају пореске олакшице; давање бесплатне трогодишње сече дрвета итд). Међутим насељавање јеврејских породица било је забрањено, изузев Београда. Али се и у Београду могло населити највише 18 јеврејских породица.¹⁸ Судаћи по овоме улога Јевреја у београдској привредној радиности требала је да буде сведена на најмању и незнатну меру. И ако је Јеврејима у свакој прилици сметано да развију шире поље рада, они су „поред свег свог незгодног положаја имали значајног удела у српској трговини са своје предузимљивости и умешности и због веза, које је принц Александар имао са Сасима“ (Д-р Драг. Павловић — цитирана расправа).

Окупаторске власти имале су идеју да у што јачој мери развију трговину са Турском, Индијом и земљама Средоземног мора. То је било у толико потребније, јер се у окупираној области није могла развити никаква значајнија делатност. Окупирани пашалук (12 нахија) имао је 2456 породица; у 415 села било је нешто становника, док су 342 села била потпуно празна. Привредне прилике су биле више него очајне. Засејаног земљишта било је 7.891 хектар, под виноградима 4.195 хектара, под ливадама 4.706 хектара. На рекама је било 193 воденице; имало је 191 казан за печење ракије и 48.243 трмке. Ни сточарство није стојало боље. Имало је: волова 8.902, крава 8.961, јунади и телади 17.782, оваца 35.129, коза 32.083, свиња и прасади 46.050, коња 5.069. Дућана је било 185, механа 11 и касапница 14.¹⁹ Оваква привреда за извозну трговину могла је дати само воска и меда и то су била једина два артикла са којима се могло трговати. Све остало могло се увозити али за то нису биле развијене ни потребе нити је имало новаца. У ту сврху окупатори су у Бечу основали нарочито друштво под називом „Оријенталско Друштво“. Друштво је добило читав низ повластица и монопола и 1719 отворило је у Београду своју филијалу. Међутим, успеха није било. Као разлог овоме неуспеху сматра се држање трговаца из српске чаршије, који су дотадању трговину држали у својим рукама и нису пристајали да сада раде за интересе овога друштва. Због тога је принц Александар 1721 „предлагао Дворским Већима да Срби уђу у Оријенталну компанију као чланови њени, или ако не хтедну, да се онда нагнају да једино од ње купују и њој продају своје производе.“²⁰ Исто тако у Београду је било и седиште монопола соли. Главна станица за продају соли у Бео-

граду имала је своје филијале и у осталим крајевима земље. Трговина медом и воском била је, такође, монопол једне компаније.²¹

По развитак трговине у Београду у ово доба од нарочитог значаја биле су извесне одредбе Уговора о пожарвачком миру. Овим уговором Турци су успели да за себе обезбеде велике повластице. За увоз који врше њихови трговци уговорена је царина 3 од сто од вредности. Остали трговци, међутим, морали су подносити већу царину и плаћати је на више места. Неједнакост у погледу царинског оптерећења робе имала је за последицу и различите конкурентске способности. Због тога је између турских трговаца с једне стране и свих осталих с друге стране конкурентска борба постала скоро немогућа. То је са стране неповлашћених трговаца изазивало многе и честе протесте, који су, најзад, уважени. Наредбом од 12 фебруара 1731 учињен је крај овим неједнакостима.

Сав привредни и трговачки напредак који је Београд постигао у ово време пропада са поновним враћањем Турака (1740). Око Београда, који је сада на граници Турскога царства, почињу нове борбе; варош губи ранији замах на привредном пољу и пропада; утицај европске цивилизације ишчезава да би понова уступио место оријентализму. Од тада па све до српскога устанка Београд има готово искључиво стратегијско-војнички значај; са бедема његова града брани се феудални Исток од револуционарног капиталистичког Запада; осећа се неизбежност великих догађаја (пропадање турскога царства) па се нема времена за значајније и веће потхвате на привредном и трговачком пољу. Изузетак у овој периоду чине две године: 1789—1791. Аустријски окупатори и овога пута желели су да од Београда створе првенствено трговачки центар. У том циљу они приступају брзом изграђивању вароши (1790 Команда у Београду тражи од Ратног Савета дозволу за упислење 6000 радника саопштавајући истовремено да су наднице у Београду 15 новчића и сомун.²²

После овога Београд је још кратког времена под туђином. На почетку 19 века, после коначног ослобођења, у њему почиње велики привредни, социјални и културни препорођај: Београд, и ако не води револуцију за економско и политичко ослобођење, постаје ускоро средиште покрета и иницијативе за остварење идеја уиме којих се побунила Раја

ЛИТЕРАТУРА

- ¹ Мијатовић Чед. — Историја трговине.
  - ² Башић М. — Из старе српске књижевности — Београд 1926.
  - ³ Јиречек К. — Историја Срба IV — 206 стр.
  - ⁴ Јиречек К. — Ор. cit. IV — 184.
  - ⁵ Јиречек К. — Ор. cit. IV. 211.
  - ⁶ Трговински Гласник бр. 224 — 1922 г.
  - ⁷ Евлија Челебија о Београду — Београдске општинске новине број 1 — 1932 г.
  - ⁸ Виловски Ст. — Метаморфоза Београда.
  - ⁹ Виловски Ст. — Ор. cit.
  - ¹⁰ Ердељановић и Николић — Трговачки центри и путови по српским земљама у средњем веку и новом веку. — Трговински Гласник од 15 VI до 19 X 1898 г.
  - ¹¹ Ердељановић и Николић — Ор. cit.
  - ¹² Виловски Ст. — Београд 1717—1739.
  - ¹³ Виловски Ст. — Ор. cit.
  - ¹⁴ Петровић М. — Финансије и установе обновљене Србије I.
  - ¹⁵ Петровић М. — Ор. cit.
  - ¹⁶ Павловић Драг. — Финансије и привреда за време аустријске владе у Србији — Глас Академије Наука — други разред 40 — 1901 г.
  - ¹⁷ Трговински Гласник — 4 XII 1905 — Предавање Виловског у Бечу.
  - ¹⁸ Петровић М. — Ор. cit. I.
  - ¹⁹ Петровић М. — Ор. cit. — 41—42.
  - ²⁰ Павловић Драг. — Ор. cit.
  - ²¹ Петровић М. — Ор. cit. I.
  - ²² Виловски Ст. — Две године из прошлости Београда.
- Нецитирана литература:* остала дела Ст. Виловског; Јирећек — Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien — Wien; Ст. Новаковић — Турско царство пред српски устанак — Б. 1906; Јирећек — Die Handelsstrassen und Bergbau von Serbien und Bosnien während des Mittelalters; М. Петровић — Како је постао Београд итд.
-

ЕКОНОМСКИ РАЗВИТАК БЕОГРАДА У XIX ВЕКУ

Београд је имао најглавније предиспозиције да у новој држави постане привредни, социјални и културни центар. У свако доба располагао је најбољим и најиздашним условима за свестрано напредовање. Неки од тих услова проистицали су из његовог географског и саобраћајног положаја, други су опет створени људском делатности. Његовој улози центра највише је доприносио географско-саобраћајни положај, који је, благодарећи техничким напрецима, постајао све значајнији (прво због увођења пароброда, а доцније железнице). Затим, цела земаљска привреда, у колико је гравитирала Северу (преоријентација са Југа на Север бивала је у току развита све већа) налазила је своју најбољу исходну тачку у Београду.

Он је био и најбоља улазна тачка са Севера у Србију и кроз њу. У прво време, док Исток не беше везан воденим путем преко Видина, пут преко Београда био је најкраћи. То преимућство имало је за последицу концентрисање у Београду знатног трговачког промета намењеног Истоку. Исту улогу, истина у мањој мери, задржао је Београд и после железничког спајања.

Најмногбројнији по становништву био је највеће по-трошачко подручје у земљи, које је омогућило да се у њему развије и прва индустријска радиност.

За највећи део оних, који су се одлучили за развијање прерађивачке и трговачке активности, Београд је био нај-привлачнија тачка. Њему је струјао привредни елеменат и из земље и ван њених граница.

Нови занати прво су развијани у Београду и одатле преношени даље, у унутрашњост земље. У њему се јављају прва индустријска предузећа, концентрише се највећа трго-вачка делатност, нарочито увозна и детаљна.

Утицај трговачког капитала, будући да је овај највише био развијен и концентрисан у Београду, на привредни раз-

витака и економску политику земље осећао се највише у Београду. У њему су ударени темељи националној кредитној организацији; дат подстрек за развитак нових, савремених форми привредне и трговачке организације итд. У њему је иницијатива привредне класе нашла највећи импулс за развијање и стварање. Следствено томе, и прво иступање грађанске класе у јавним пословима и пословима економске политике осетило се у Београду.

Напредовању Београда доприносила је и чињеница што је био административни центар државе. У истом је смислу утицао и високи општински буџет. Будући је државна каса била први кредитор привредне радности то је Београд уживао и први и највише кредита. У Београду се стицала вазда најбоља радна снага, способна за највећи рандман. Процес стварања капитала, као битног услова за капиталистички напредак земље, био је врло јак у Београду. Доцније, један део овога капитала одлазио је у земљу и, на тај начин, ширећи базу акумулације богатства Београда, допринео да град постане и кредитни центар. Природно, проширење акумулационе базе капитала за рачун Београда, морало је имати за последицу све већу диспропорцију привредног развитка и материјалне и духовне културе између Београда и остале земље. »Из овога излази та истина да су се у последње доба житељи вароши Београда знатно обогатили и то на штету сељака, који су осетно осиромашили. Београђани имају без сваке сумње повољне околности које им помажу да се обогате. Београд је на ушћу Саве и Дунава важна трговачка тачка како за увозну тако и за провозну нашу трговину и сматра се за кладово целе Србије; у њему је усредоточена најврснија умна и техничка снага која лако и много стећи може; ту се налази највише и најјевтинија главнина нужна за унапређење многих трговачких и занатских предузећа, а што је понајважније, у њему се потроши већа половина годишњег буџета расхода; све су ово узроци, који не само не дају да Београђани осиромаше, но да се приметно и обогате у течају повише година«.¹

Саобраћајно Београд је у прво време био везан воденим и сувоземним путовима. Од саобраћајних средстава на воденим путовима скоро све до четрдесетих година познати су само велики чамци (корабље) и сплавови. На сувоземним путовима главно саобраћајно средство су коњ и рабацијска кола. Коњска кола, каруце, јављају се тек доцније. Три сувоземна пута везивала су Београд са унутрашњости земље. То су: Београд—Шабац уз Саву и даље низ Дрину, Београд—Ниш и даље (цариградски друм) и Београд—Ваљево. Последњи је био у врло лошем стању.² Какви су били путеви у непосредној околини Београда најбољи је доказ то што се у време зиме и других непогода страховито оте-

жавало снабдевање вароши са животним намирницама. У много прилика, у ово добо без других саобраћајних средстава, Београд је био у немогућности да се снабде па је то изазивало велико поскупљење и друге недаће. Веза Београда са унутрашњости земље била је врло слаба и спора. Од Београда до Крагујевца рабацијским колима путовало се пуну недељу дана. Саобраћало се углавном у пролеће и у јесен, а у зиму је нестајало сваког трговачког промета између Београда и унутрашњости земље.

Водени путеви углавном користили су прибрежним местима, у првом реду Београду. Везујући се воденим путем са Регенсбургом и Пештом, последња је била прва привлачна тачка за трговце, који су одлазили на тамошње тржиште, куповали робу и преносили је великим чамцима у Београд. Иначе, све до 1834, Дунавом не беше организована никаква редовна пловидба нити у саобраћају беше познат пароброд. Тек ове године јавља се страно друштво »Друштво дунавске паропловитбе«, које отвара редован саобраћај Дунавом, углавном према Пешти и Старој Молдави. У објави о отварању паропловидбе Дунавом, између осталог, каже се:³

»Пароплов зове се такова лађа, која помоћу саме паре с највећим теретом и уз воду и низ воду брже и угодније плови него икаква друга лађа. Оваква је пловидба сад већ и по Дунаву... заведена.«

После десет година, августа 1844, отворена је и пловидба Савом. Тим поводом, брод, који је отворио пловидбу свечано је дочекан у Београду. Новинарска хроника онога времена овако описује свечани моменат:⁴

»Јуче изјутра око десет сати приспео је у Земун давно очекивани хрватски пароброд и данас већ после подне око четири сата продужује пут свој у Хрватску. Пошто га је Земун са топови испратио и на исти начин он се с њиме опростио, дође под Београд и поздрави град, који му се одзове. Затим поздрави београдски ђумрук, варош и касарну и одсуда му је грмљавом топова одговорено било. Тако дакле одсад ће постојати уредно паробродарство и по Сави Као што чујемо, овај ће пароброд само од Сиска до Земуна, и одавде до Бечеја пловити. Тиме ће трговцима и саобраћају велика олакшица бити учињена.«

Неразвијеност саобраћајних веза Београда види се и по томе што у ово време не беше још успостављена редовна веза са најближом тачком Београду, са Земуном, који је такође играо улогу важног трговачког места. Роба је из Земуна преношена великим чамцима, путнички саобраћај био је врло мали, а зими, кад стегну јаки мразеви, саобраћај чамцима је престајао и прекидала се свака веза. Међутим, потреба за успостављањем редовне везе са овим најближим градом, бивала је све већа. Новембра 1844, у циљу успостав-

љања редовне паробродарске везе са Земуном правителствени банкар Кумануди хтео је да купи неки мали бродић од неког Фр. Марнарда. Али, како се нису могли погодити око цене то је овај први покушај за успостављање редовне везе са Земуном пропао. Неколико година доцније, 1847, Попечителство Финансија предложило је Правителству да се за саобраћај Београд—Земун набави брод или да се ствар око организације овога посла повери једном акционарском друштву. Решење, донето по овоме предмету 1850, гласи:⁵

»Расмотривши предмет претставленија овог уверен будући и сам, да би оваково паробродно обдржание сношења између Београда и Земуна имало велико олакшање како за трговину тако и за сва друга приватна и званична између те две тачке саопштенија; осим тога, надајући се, да би успех тога претпријатија служио за побуђење к даљем распрострањењу оваке полезне радиности у отечеству нашем, чим би отечествена трговина велики корак к напретку свом имала, у согласију са Совјетом од 5. о. м. Н. 707 од 1848 ја сам предложеније попечителства уважио и да би се прво ово покушење чрез друштво акционара учинило, решио: да се Попечителству Финансија у дужност постави да се о саставу потребног за ово дело друштва . . . постара; а у своје време да поднесе Правителству коначни уговор, који ће између њега и друштва закључити . . . .«

Одмах после овога Правителство Финансија поверило је Јовану Куманудију да састави акционарско друштво чији је капитал био одређен на 25.000 талира раздељених у 1000 акција. Србске Новине од 18 маја 1850 објавиле су позив за упис акција заједно са пројектом о новоме друштву. Међутим, два месеца после тога, Дунавско паробродарско друштво отворило је редовну пловидбу Београд—Земун—Панчево. Тек осамдесетих година, поред неколико страних друштава, која развијају пловидбу Савом и Дунавом, јавља се домаће друштво. Иначе, и раније поједини трговци, који су се бавили великом увозном и провозном трговином, градили су веће бродове, али искључиво за своје послове.

Сувоземне и пловидбене саобраћајне везе Београда допуњене су 1884 и железничком везом. Тиме је Београд јаче укопчан у Европу, а унутрашњост Србије Београду. Свестранији и интензивнији саобраћајни контакт убрзао је привредни развитак целе земље, а напосе Београда.

У време ослобођења Београд је био варош са претежним делом турског становништва. Поред Турака, било је Грка, Јермена, Јевреја, Немаца, Цигана и др. Да је у београдској популацији у ово време био приличан број Немаца сведочи и чињеница што је још 1829 постојала приватна немачка школа. Грци, Јермени и Јевреји били су представници чаршије, другим речима радиности и највишег друштвеног

слоја. Грци и Цинцари су »животом и богатством представљали у једно време нашу варошку аристократију, све док се по варошима није бројно јаче населио српски елеменат са села и обогатио трговином«. ⁶ У колико је и било, по ослобођењу, Срба у Београду они су били толико прилагођени источњачкој и грчкој култури да се ни најмање нису могли разликовати. Продирање српског елемената у Београд и његову привреду почиње тек после ослобођења. Овај елеменат не показује више тежњу да се прилагоди постојећем поретку, већ се упира да створи нови, да измени физиономију градског и привредног живота, да у привредном, друштвеном и културном погледу обезбеди за себе пресудан утицај. Отуда велики и чести судари. Турци су главна сметња продирању српског елемента и са њима је највише сукоба. По Пирху 1828 у Београду је било 4000 турских душа са војском. Отуда се поставља питање даљег опстанка Турака у вроши. Ово је питње формално решено Хатишерифима од 1830 и 1833. Првим Хатишерифом у Србији су остављени само градски гарнизони. Свима осталим Турцима остављен је за иселављење рок од годину дана. Међутим, чим су се Турци почели иселавати, Порта одложи извршење Хатишерифа. Новим, који је дат 1833, понова је ступило на снагу решење о иселављу Турака. За Београд, међутим, овом приликом донето је специјално решење. Турци су, по овоме, и даље могли остати у Београду (што је зависило од будућих решења), али под следећим условима: 1) Други се Турци више нису могли доселити у Београд, свеједно из Турске или из Србије; 2) Турци, који би хтели продати своја имања, могу их само Србима продати; 3) Турци не могу подизати зграде ни у предграђу ни на другом месту, и подвргавају се прописима српских власти у погледу реда и чистоће; 4) Шанац и палисаде имају се срушити. ⁷)

Дефинитивно ослобођење од Турака следовало је по предаји градова 1868. После тога Исток се познаје у Београду још по последицама свог вишевековног утицаја. Носилаца тога утицаја нестало је.

Популационо напредовање Београда имало је у главном два периода. Први траје све до шесдесетих година. Просечни годишњи прираштај од 1820 до 1859 износио је 356 лица. После тога услед српско-турског рата, наступило је мање спадање становништва. А у другом периоду — 1867—1910 — просечни годишњи прираштај се, према првом периоду, више него учетворостручио и износи 1518. Од 1860 Београд има стално 1 и по од сто становништва целе државе и претставља највећу и најконцентрисанију градску агломерацију. ⁸)

Година	Број домова	Становника	просечни годишњи прираштај	Од 1000 становника у држави живи у Београду
1820	—	5000	—	13.9
1834	769	8450	+ 246	12.5
1846	1714	14386	+ 494	16.1
1850	1720	15485	+ 272	16.7
1854	2011	16733	+ 312	17.0
1859	2095	18890	+ 431	17.5
1863	—	14760	— 1032	13.3
1867	3478	24612	+ 2463	20.2
1874	3372	27605	+ 427	20.4
1884	—	35483	+ 787	18.7
1890	6093	54249	+ 3127	25.1
1895	5317	59115	+ 973	25.6
1900	5692	69769	+ 2130	28.0
1905	7985	77816	+ 1609	28.9
1910	6964	89876	+ 2412	30.9

Популационо Београд се најмање развијао из сопствене биолошке снаге. Ова је у њему била најмања, ни толико способна да покаже макар најминималнији природни прираштај. У периоду 1841-52 природни прираштај показао је минус 77. У периоду 1862 до 1872 није било ни једне године са природним прираштајем. Од 1874 до 1879 мањак природног прираштаја годишње је износио просечно 172. Вишак умрлих над рођенима износио је за првих 11 година 3279 или просечно годишње 298. Од 1880 прираштај од вишка рођених био је само у неколико година. Иначе, као и раније, стално се показивао мањак. У периоду 1880-87 мањак је износио 446, а од 1901 до 1905 год. 378. Према томе, пораст становништва у Београду био је последица миграције тј. прилива становништва са стране. Јачина појединих миграционих струја зависила је од увећања привлачне снаге Београда — односно од развијања услова за привредну радиност. Миграционе струје ка Београду у прво време биле су три, а доцније углавном две. Три прве струје биле су: из земље, из Аустро-Угарске и из Вардарске долине. Доцније, последње је све више нестајало. Прва је полазила из најближе околине Београда и из целе земље и то углавном из оних крајева, које је најјаче притискивала пренастањеност. Друга је полазила из српских крајева под Аустро-Угарском; она је углавном враћала српски елеменат, који је раније, под најездом Турака, бежао. Доцније, ова се струја проширила и на страни елеменат, који је долазио у Београд да развија радиност, углавном занат и трговину. Главна привлачна тачка ових миграционих струја био је Београд. Исти је њиховом популационом снагом увећаван деценијама.

Структура миграционих кретања Београду, зависећи у првом реду од развијања његових економско-социјалних услова, била је врло различита и подложна сталним променама. Миграционо кретање обухватило је све елементе радности — и трговце, и занатлије, и чиновнике, и слободне професије, и обичне, а нарочито стручне раднике. Миграција трговаца и једног дела занатлија долазила је највећим делом са Југа, из области Вардара. Доцније, измењена је структура ове струје, јер је трговачки и занатски елеменат из земље све више потискивао страни, у првом реду грчко-цинцарски. Прва миграциона кретања Београду из области преко Саве и Дунава састављали су трговци, занатлије, чиновници и разна слободна занимања. Проширење ове струје на остали страни елеменат обухватило је углавном предузетнике и стручне раднике.

У колико је земља економски-социјално напредовала и јачала у толико је и унутрашња миграциона струја бивала јача. Временом, она је толико ојачала, бројно и структурелно се изменила, да је била у стању да потискује миграционе струје из крајева ван земље. Састав ове струје у прво време чинио је обични, претежно прости радни елеменат, кога је пренастањеност изгуривала из пољопривредног занимања. Економско-социјална диференцијација на селу и у паланци у првим деценијама, док су основни услови капиталистичког развитка били развијени у незнатној мери, избацивала је мали број имућних људи, који би своје капитале употребили за развијање делатности у Београду. То се најбоље види по српском елементу у београдској радности: занатству и трговини. Највећи део чине они, који су у Београд дошли без икаква капитала. Структурелне промене у унутрашњој миграционој струји у јачој размери и приметније почеле су се збивати осамдесетих година. Обична радна снага чини и даље гро миграције, али се почиње у све већој мери да истиче имућнији елеменат, чиновник, радник слободних професија итд.

Поред сталних миграционих кретања Београду, било је и повремених условљених дејством промена временски ограничених. Ова миграциона кретања била су изазвана углавном грађевинским напредовањем и подизањем вароши. Њихов карактер био је сезонски. Долазила су из земље, а понешто и ван њених граница. Најјаче кретање ове природе десило се када су Турци напустили Београд. После тога је наступило живо изграђивање вароши. Доцније, када је Београд из основа почео да се регулише (1868 по предаји градова од стране Турака) и када су почели јавни радови да бивају све већи, сезонска миграција радне снаге ка Београду постала је стална појава. Величина овог миграцио-

ног кретања зависила је у првом реду од величине радова и могућности уписења.

Будући зависан у своме популационом порасту од прилива становништва са стране с једне и с друге стране у недостатку већег броја домаћег предузетничког елемента јаког капиталом, Београд је све до светског рата остао град у коме су странци чинили приличан проценат његова становништва. Али се домаћи елеменат истицао све јаче, како по бројности тако и по материјалном стању. 1900 београдско становништво по поданству бло је овако подељено: српских 56.442, аустријских 879, угарских 8.908, немачких 273, бугарских 133, осталих 557. Срба је 1900 било 56.294, странаца 13.475 Јевреја 3.730.

Првих година, као што смо рекли, најјача је била миграциона струја која је долазила изван граница државе. Затим је прво место заузела миграциона струја из земље и ово задржала све до рата. Јачина појединих миграционих струја у Београду види се и из поделе становништва по месту рођења у појединим пописним периодима:

Година	Рођено у месту пописа	%	Рођено у др. крају земље	%	Рођено у другој држави	%
1890	18.440	33.9	15.955	29.5	19.854	86.6
1895	17.756	30.04	20.595	34.84	20.764	35.12
1900	24.439	35.03	24.225	34.72	21.105	30.25

Економско-социјална структура београдског становништва мењала се заједно са напредовањем вароши. Будући да је капиталистички развитак прво и најјаче дошао до изражаја у Београду то је овде и економско-социјална диференцираност у свако доба била највећа и најизразитија. Све је већи био број оних који су зарађивали, у радност је улазило све више радне снаге, концентрација производних средстава и капитала на једној и неимућност на другој страни овде су били најјачи. Док је 1866 зарађивало у Београду (као предузетници, радници и службеници — чиновници) 12.345 или 54.6 од сто свега становништва те године, дотле се број особа које зарађују у 1900 попео на 38.108 што чини 54,2 од сто укупног становништва у односној години. Из овога излази да је пораст зарађујућих лица био само апсолутан, а не и релативан тј. однос продуктивног становништва према непродуктивном остао је скоро неизмењен (на штету првог погоршао се према 1866 за 0.4 од сто). Али зато видимо велику промену у структури привређивача. Док је 1866 у групи оних који су зарађивали отпадало на предузетнике 3.526 (власници пољопривредних имања, трговци, занатлије и индустријалци), или 28.5% укупног броја привређивача, дотле се 1900 број предузетника попео на 14.096 или непуних

37% свег привређујућег становништва. Ово доказује да се концентрација капитала и богатства у целом овом периоду вршила у хоризонталном правцу, што значи бројно јачање групе имућних. Ова карактеристика капиталистичког развитка Београда остала је све до рата, а била је условљена широком акумулационом базом, која се ширила на целу земљу (концентрисање готово целокупне увозне трговине на велико у Београду, алиментирање кредитом банкарства и радности у унутрашњости земље итд.). Овакав начин капиталистичког развитка није, међутим, онемогућио процес економско-социјалне диференцијације, већ га је само нешто успорио. Прираштај оних без имовине (непокретне, покретне и капитала) био је нешто мањи тј. социјални односи развијали су се у знаку мањих супротности. Први штрајк у Београду, који још није носио карактер потпуног сукоба класних интереса, забележен је осамдесетих година. Како су се развијали економско-социјални односи у Београду показује нам следећи преглед имовног стања београдских домаћина:

	1895	1905	Разлика
Домаћини који су имали само кућу	2235	1766	— 469
Домаћини који су поред куће имали и др. непокретности	839	1028	+ 189
Домаћини који су имали само непокретности	178	138	— 40
Домаћини без непокретности	11144	17448	+ 6304

За време од десет година, дакле, број имућних домаћина, који су располагали непокретношћу, смањено се са 3252 на 2932 или за 320, док се број оних без икаквих непокретности попео за 6304. Слични развитак налазимо и у подели домова по карактеру становника:

Домови у којима станују	1895		1905	
	Укупно	%	Укупно	%
Само сопственици	1336	25.13	1836	22.99
Сопственици и закупци	1573	29.58	2691	33.79
Само закупци	2408	45.29	3458	43.31

Најзад, процес социјално-економске диференцијације може се запазити и у кретању породица по бројном стању деце. Оних без деце бивало је све више, али је исто тако растао и број породица са децом. Тек од 1900 у кретању породица, по броју деце, опажају се веће промене. Најзначајнија је међу њима опадање броја породица са више деце и све већи пораст броја породица без или са једним-два детета. Али, благодарећи бројној јачини средњег грађанског staleжа — занатлије и трговци — растао је, такође, и број

породица са средњим бројем деце (2—5). Слабљење или боље рећи ограничење физиолошке снаге рађања из економских разлога јавља се у Београду пре рата у минималном облику код оних без сталне и са променљивом економском основицом живота.

Како се делило београдско становништво по занимању у два међусобно прилично удаљена пописна периода види се из овог прегледа:

	Земљорадници		Занати и индустрија	
	предузимачи	радници	предузимачи	радници
1866	552	256	2260	2659
1900	339	120	5433	5043

	Трговина		
	предузимачи	радници	Јавна служба и др.
1866	1016	1027	4983
1900	8324	1988	16761

Из овог прегледа види се, како се смањује број лица, која се баве првобитном производњом, док се нагло увећавају занатство и трговина. Растао је, такође, и број јавних и приватних службеника услед увећања организације државне централне управе и општинске с једне и појаве нових врста послова (организација банака, пословних бироа, трговачких контоара итд.) с друге стране. Економска основица Београда, у прво време почивајући углавном на имућнијем и полуимућном човеку, помера се све више ка безимућном тј. ка ономе, који живи од зарада подложних честим варијацијама.

Одмах после првих година ослобођења Београд је, по богатству, заузео прво место у држави и стално га држао. 1863 вредност имања његових грађана процењује се на 1 мил. 435.582 дуката или просечно 97 дуката на главу, док просечна вредност имања на главу у свима осталим варошима није износила више од 20.30 дуката. »У Београду има 1535 газда, који имања у вредности 1.283.282 дуката притежавају, дакле у средњу руку долази на свакога по 836 дуката. Осим тога, има у њеној општини још 1109 пореских глава, који никаквог имања немају«. Нарочито се истицао мали број највећих београдских богаташа у земљи, са врло великим непокретностима и то:

3—4000	дуката	25	имања,	укупно	дуката	85.620
4—5000	„	19	„			85.527
5—6000	„	12	„			66.755
6—7000	„	7	„			44.563
7—8000	„	2	„			14.827
8—9000	„	5	„			34.769
9—10000	„	4	„			37.548
10—36000	„	6	„			123.506

*
*   *
*

Узивши још првих година, по ослобођењу, правац развитака привредног и административног центра Србије, Београд је временом постајао све изразитије средиште социјалног и културног живота.

Социјални живот, који је за време Турака био скоро мртав, потпуно затворен, почиње постепено да бива живљи, да излази из породице и куће и да се преноси на цело друштво. Елементи западне културе продиру све више и преображавају га, ранију учмалост замењује динамичност, јавља се социјални активитет у правом смислу речи. Убрзо, овај друштвени живот добија и организоване форме, стварају се организације са културним, просветним и професионалним интересима. У социјални живот улазе нове идеје, које овај акомодира месним приликама и у колико их прима ради на њиховом преношењу даље, у целој земљи.

Прве друштвене организације поникле су у Београду. Већина ових служила је подстреком да се сличан напредак осети и у унутрашњости земље. Временом и социјални живот се диференцирао. Ова диференцијација нарочито је дошла до изражаја после организације политичких странака и појаве радничког покрета. Социјални живот у погледу идеја постао је богатији и разноврснији; стално побољшање и увођење нових саобраћајних веза доприносило је јачем идејном и културном струјању, које је најинтензивније било у Београду.

Са увећањем материјалног богатства Београда дошао је и културни напредак, који се прво огледао у тежњи за просвећивањем, у стварању првих просветних установа. „...У турском Београду после другог устанка није било готово никаквих културних установа. А и оно што је било, било је на тако ниском ступњу да не заслужује ни да буде узето у обзир. У вароши је владала општа неписменост.... Чак се ни хартија за писање није увек могла добити, већ коме је затребала морао је потражити у Земуну«. ¹⁰ Културна зосталост и учмалост биле су последица економског примитивизма, који је сдруге стране условљавао и социјалну неактивност. Неписмени људи, сем изузетака, водили су трговину и занат. Највиши друштвени слој тога доба мало је осећао потребе за напретком, није имао представу о значају писмености, о другим, већим и напреднијим потребама. Живећи затвореним животом тешко је имао прилике да подлегне новим утицајима.

После ослобођења, међутим, културне прилике почињу се лагано мењати. Прва српска школа у Београду отворена је 1815. Издржавана је од приватних лица. 1834 у школи је било око 300 ђака и три учитеља. Од свега српског ста-

новништва у Београду у то доба једва је било писмених 5 од сто. Потребе друштва су биле врло примитивне и мале. У доба Кнеза Милоша стаклени прозори представљају реткост; огледала скоро и нема; за осветлење употребљавају се лојане свеће и луч, а миликерц свеће нема у Београду још ни 1841. 1827 служи се још дрвеним тањирима и кашикама; 1834, сем Кнеза, нико нема каруца; спава се најчешће на поду, а испод главе јастук напуњен сламом. Још 1838 непознато је фино бело брашно, звано мутмел, а још мање финија пецива.¹¹

Од четрдесетих година културне прилике у Београду почињу да се брже преображавају, напредак на културном пољу постаје све виднији и интензивнији. У државној управи организује се посебан отсек за старање о просвети и култури (Попечителство Просвешћениа); поред школе јављају се и друге просветне и културне установе (читаонице, библиотеке итд.). Најзад, као моћно оруђе образовања и културног напредовања, јавља се штампа; буди се интересовање за књигу; педагошко-васпитни карактер новина у оно време проширује узани интелектуални и културни хоризонт. Служби културног напретка, поред општих средстава, придружују се и приватна богатих људи, који су у могућности да један део акумулираног богатства одвоје и на ове сврхе.

Преображај културних прилика најбоље се изражава у сталном порасту писмености. 1900 на 100 становника било је писмених: у селима 15.01, у варошима (изузев Београда) 29,26, а у Београду 73.25. Посменост у Београду овако је напредовала:

	Број писмених	% укупног броја становништва
1866	10.178	42.16
1874	13.474	48.80
1884	20.458	57.65
1895	35.894	60.71
1900	45.898	73.25

*

* *

Општи преображај Београда — привредни, социјални и културни — био је не само снажан, него је стојао на челу промена у земљи после ослобођења. Новом животу и развитку послужио је као полуга, многу је промену подстрекао, а свима је служио полазном тачком. Преко њега су мењани и трговина и привреда уопште, и социјални и културни живот. Утицај Запада, после ослобођења, у Београду је добио најбољег посредника. Тој моћи доприносила је поред географско-саобраћајног положаја и његова економска надмоћ-

ност, коју је увећавао не само из сопствених средстава него и из средстава целе радиности у земљи. Један Енглез 1843 саопштава своје утиске о Београду овако:¹²

»Овде је све живо, пуно живота и окретности. Истом је четири године прошло од оно добо, кад сам овде последњи пут био, па како се Београд променио. Једва сам га познао. Онда је био са три части источни град. Високи торањ на цркви ставља под сенку џамије турске; многи дућани и буде снабдевени су новим вратима и стакленим прозорима; источно одело ређе је, и куће се на више спратова, по европском начину, свуда дижу. Само са великим трудом нашао сам себи место за пребивање; главна гостионица само је једну собу имала залишну, а у тој се заједно и јело... Места за куће врло су скупа; једно такво, које је пре три или четири године на 100 дуката стојало, сада се не може за мање добити него са хиљаду или дванајест стотина дуката. У Београду живећи Турци доста су бедни и понајвише сиромаси. Отмени мало нешто у последње време себи су иметка набавили и своје стање побољшали добром продајом својих кућа«.

У једном напису из 1845 вели се:¹³

»Још мало само па ко Београд није видео, неће га моћи познати. Јамачно могу рећи, да ће се барем стотина нових кућа ове године саградити и то већом чашћу од тврдог материјала; па к овиме још док приступе куће, које се у Врачару за три године подићи имају на плацевима; који су сада баш подељени. Београд је био и биће знаменита и велика варош. Познато је, да је Правителство још лане дало сву Теразију калдрмисати и топчидерски друм градити«.

Наредне године преображај Београда наглашава се још јаче:¹⁴

»У недру вароши ничу ко од волшебне шипке врло лепог укуса зданија«. . . . Може се казати »да се Београд сваке треће године преображава«.

Грађевинско напредовање вароши из године у годину бивало је све веће:¹⁵

»Варош је наша овога лета многим лепим зградама обновљена. Нема готово улице у којој човек не би нашао по коју новосаграђену кућу«.

Већ седамдесетих година преображај од источњачког у европски град био је извршен највећим делом. Стара турска варош остала је са неколико остатака, док се Београд проширио и улепшао новим грађевинама, међу којима је био и велики број државних. Спољна физиономија вароши битно се изменила. Унутрашњи живот — економски, културни и социјални — такође се из основа променио. Кревет је потиснуо миндерлук, долапа је нестало пред орманом, шешир

је избацио фес, а европско источњачко одело, уместо нанула и папуча ходало се у ципелама.

*
*   *
*

У Београду су развијане све гране радиности, почев од пољопривреде па до индустрије. У првим деценијама после ослобођења пољопривреда и сточарство били су прилично развијени. Ван врло уског градског појаса, на пространим пољанама, које су се са данашњих Теразија развијале према Врачару, Палилули и Карабурми, гајене су житарице, поврће, култивисани виногради и напасана стока. Стоке је било свих врста: говеда, биволи, коњи, свиње, овце, козе итд. Један део стоке служио је за рад, док је други клан за месну потрошњу. Али, у колико се градски реон ширио и све више продирала подела рада између градске привреде и села, у толико је опадала пољопривредна радиност у Београду.

У Београду је установљена прва пољопривредна школа, основана прва угледна пољопривредна економија (у Топчидеру), покренут први лист за пропаганду стручних пољопривредних знања, установљено Српско Пољопривредно Друштво, као прва установа приватне иницијативе за рад на унапређењу сеоске привреде итд. Доцније, Београд је постао седиште још неколико главних пољопривредних организација, у првом реду Савеза српских земљорадничких задруга.

Поред пољопривреде развијале су се и остале гране радиности: занатство, трговина и индустрија. Трговина се развијала у свима облицима: извозна, увозна, провозна, детаљна. Све привредне гране у Београду биле су најнапредније.

Интересантно је да се у Београду врло рано јавља и старање за унапређење града у туристичком погледу. Деведесетих година новинарска хроника бележи прве групне посете странаца Београду. У вези стим тражи се, да се овој грани радиности посвети пажња и од Београда, који располаже многобројним историјским споменицима, а има ванредан природан положај, створи важан туристички центар. Увиђајући и сама корист од развијања промета странаца Општина је 1892 потпомогла, да се изда на четири језика дело: Београд у слици и речи. После овога, у штампи је тражено да се установи нарочито друштво, коме би се ставило у задатак да ради на привлачењу странаца и унапређењу Београда у туристичком погледу.¹⁶

Привредни развитак Београда до рата, почев углавном од времена организације новчаног система, кретао се стално на линији успона. Капиталистичка неразвијеност условљавала је да су се утицаји периодичних криза осећали у незнатној мери, да су последице криза бивале без већих тешкоћа пре-

брођаване. Привредни развитак и живот Београда до рата, изузев време царинског рата, карактерисани су мирноћом и сталношћу. У колико је и било појединачних криза — нарочито у трговини, занатству и финансијама — брзо су пролазиле. Конјунктурних промена, такође, није било у већим и судбоносијим размерама. Светска аграрна криза осамдесетих година прошлога столећа није се такође осетила у јачој мери. Исти је случај био и са индустријском кризом која се појавила крајем 19 века. Веће тешкоће осетиле су се по уласку у царински рат са Аустријом. Таласи кризе, која се око 1912 почела јављати у свету нису још били ни допрли до Београда, када је овај свој привредни значај заменио стратегијским, а са његових бедема одјекнуо пуцањ у знак одбране испред надирања аустро-немачког империјализма.

ЛИТЕРАТУРА

- ¹ Државоопис II, стр. 80.
- ² Ђорђевић Тих. Р. — Из Србије кнеза Милоша I.
- ³ Србске новине — бр. 35, 1834 год.
- ⁴ Срб. новине — 23. VIII. 1844 год.
- ⁵ Срб. новине — 9. V. 1850 год.
- ⁶ Ђорђевић Тих. Р. — Ор. cit. II.
- ⁷ Ђорђевић Тих. Р. — Ор. cit. II.
- ⁸ Костић Лаза Становништво — Савремена општина бр. 6 и 7 1927 год.
- ⁹ Државоопис — I — 72 стр.
- ¹⁰ Петровић Мих. — Београд пре сто година — Београд 1930.
- ¹¹ Ђорђевић Тих. Р. — Ор. cit.
- ¹² Срб. новине — 13. XI. 1843.
- ¹³ Срб. новине — 3. VI. — 1845.
- ¹⁴ Срб. новине — 20. VIII. 1846.
- ¹⁵ Срб. новине — 18. X. 1851.
- ¹⁶ Трговински Гласник — 16. V. 1893.

ЗАНАТСТВО

Занатство, као почетна фаза развијања предкапиталистичке привреде, јавља се у Београду још у најраније доба. Занатлије у феудално доба, поред пољопривреде, чине најважнији привредни ред људи и ту позицију држе све до интензивнијег продирања новчане привреде и јачег истицања трговачког капитала. Чим овај процес наступи у ширем опсегу производна база се проширује, трговачка радиност постаје све живља, трговачки капитал се концентрише да, потом, изиђе из трговине и развија друге облике капиталистичке привреде — индустрију, новчарство, саобраћај итд. Овај процес наступа у Београду одмах после ослобођења, али нарочито од времена када се осетио јачи утицај трговачког капитала. То се дешава крајем прве половине 19 века. Све до тога доба занатство је играло претежну улогу у привреди. Занатлије су чиниле најважнији део варошког живља, често су се под грађанством само они подразумевали.¹

Турски Београд имао је и турске занате тј. занате везане за скучене и неразвијене потребе заосталог источњачког начина живота и обичаја. Заната је било врло мало, како по броју тако и по врсти. Радили су их углавном Турци, Срби, Јевреји, Грци, Цинцари и Цигани. Турци су за неколико заната имали монопол, док су опет неке занате препустили искључиво раји. Срби, као сиромашни, бавили су се обично оним занатима који нису тражили већег капитала. Грци и Цинцари били су главни представници занатског реда како по бројности тако и по величини рада и утицаја. Цигани су се искључиво бавили ковачким, свирачким, коритарским и крошњарским занатом. Како је градски живаљ био у свему прилагођен владајућој оријенталској култури то се у погледу промене и увећања потреба нису осећали никакви други утицаји. Напротив, утицај Оријента био је толико снажан, да је њему све подлегало. Отуда јединственост Београда у оно доба у погледу рада, живота и реда. У њему је све типично оријенталско. Тек ослобођење ствара прве

услове и рађа прве елементе чији ће активитет почети да изазива промене, да руши старо стање и замењује га новим, које ће се брже мењати и напредовати.

Као што је још у то доба пољопривредник на селу и занатлија и индустријалац, тако је и занатлија у граду истовремено и трговац. Подела рада и диференцираност у привредном животу нису још узели маха. Посебних трговачких бранши је врло мало, али у њима нема још поделе рада. Највећим делом занатлија врши и функцију уновчавања својих производа, продајући поред ових и друге. Његова је радионица уједно и дућан у коме, поред својих израђевина, продаје и друге производе, често пута и такве, који немају никакве сличности са његовим радом.

*

Еснафско уређење занатског реда у Београду помиње се врло рано. Скоро без промена држало се све до ослобођења. Међусобна заштита интереса — то је био врховни циљ ове средњевековне привредне занатске организације. Као једина од приватних организација она је имала највише утицаја на политику државну, која је опет занатство најиздашније помагала. Организација еснафа почивала је на најстрожијем реду и дисциплини, правила се нису тицала само организације занатлија и заштите њихових професионалних интереса, већ су била проширена на моралне, социјалне и многе друге обавезе у приватном и јавном животу; задирала су у понашање и држање млађих и старијих, у кући и на улици; имала за циљ безобзирно чување обичаја и традиција. Уређење Еснафа изгледало је овако: на челу сваког Еснафа стојао је старешина (устабаша); послове је отправљао секретар (чауш); за суђење спорова између мајстора, мајстора сједне и калфи и шегрта с друге стране, постојао је нарочити суд; за производство шегрта у калфу и калфе у мајстора правила су предвиђала нарочите испитне комисије; на еснафским скуповима расправљало се о свему ономе што се тицало интереса занатлија, вршио преглед рачуна, бирали часници, примали шегрти и проглашавале калфе за мајсторе; сваки је еснаф имао своју кутију (касу) у коју су улазили приходи: од такса за производство у мајсторе, од такса оних мајстора који су мењали занат, од такса за производство шегрта у калфе, недељни улози, приход од казни, легати, приход од имања и готовине (јер су еснафи давали и позајмице својим члановима). Еснафи у Београду били су најбоље организовани.

*
*   *
*

Слободни развитак новчане привреде у Београду у знаку режима слободне утакмице ставио је на дневни ред нове проблеме, који су одмах изазвали отпор занатства. Њему није ишло у рачун, пре свега, ширење трговине, чији јачи развитак своди занатство на искључиво произвођачку грану лишавајући га све више функције посредништва; буни се противу странаца немајући снаге да прими и да се прилагоди новоме стању. Оно би желело да по сваку цену очува што потпуније стари еснафски поредак, да га обезбеди строгим мерама и традиције, чије је даље одржање у противности са друштвеним напретком, обезбеди путем закона. Београдско занатство, као најмоћније и најбоље организовано, води прву и главну реч у овој акцији. Оно је на челу покрета, који тражи обезбеђење старог привреднога поретка и противи се новим идејама капиталистичкога напретка.

Сви захтеви београдских занатлија иду затим, да им се обезбеди дотадањи монопол у привредној радиности, да им се очува економска и социјална позиција, коју су дотле држали. Трговина је први објект оштрих напада, а нарочито они трговци који увозе робу са стране. 1823 Еснаф мумџијски жали се на бакале који купују сапун од страних трговаца. У жалби се каже: „Они толике струке еспапа имају у дућану, с којима тргују и ћаре, а ми само имамо две струке: свеће и сапун, и то нам преотимају, да они живе сасвим, а ми ни мало, а они никакву дацију ни службу овде више од нас не чине, ни Вама, ни г. Везиру“.² 1827 Папуџијски еснаф жали се, такође, на трговце, који доносе и продају страну робу. Исте године Турчијски еснаф тражи да се забрани трговцима да по улицама купују на парче коже. 1836 Чизмарско-шнајдерски еснаф се жали на болтације и лончаре, који доносе са стране готову робу. Борба еснафа уперена је и противу домаћих и противу страних трговаца. Противу других, који довлаче готову робу са стране и продају на мало и велико, више су огорчени но противу домаћих трговаца. Од домаћих трговаца траже само да у првом реду набављају и продају њихову робу.

Не мање оштро занатлије устају и противу Јевреја. „Како су били ван еснафских обавеза, уз то врло вредни и себични, они су се не само мешали у различите послове и одузимали Србима зараду, но су им, баш у истом послу, чинили јаку конкуренцију. Због тога се противу њих јављају честе жалбе и молбе да им се рад ограничи“.³ Јевреји нису толико сметали својом бројношћу, колико умешношћу. По Тефтеру арачком вароши београдске 1825 било је у Београду 208 арачких јеврејских глава, од којих 114 домаћина. 1827 број арача-Јевреја попео се на 239, а 1836 у списку београд-

ских занатлија било их је 108. 1845 било је у Београду 1087 Јевреја. Бројно, по појединим занатима, били су овако распоређени: шнајдери 3, шахтери 4, кожари 30, тенеџије 6, иглари 4, крпачи 3, габели 3, механције 5, типографи 6, терзије 4, алвације 17, казаси 36, јогуртције 18 итд. Уочи светскога рата у Београду је било више од 3000 Јевреја, али их је у занатству било релативно мало. Као занатлија Јевреја је највише било у терзијском, казаском, тенеџијском занату итд. У Београду су имали још од давнина своју посебну општину чији се приход, између осталог, састојао и из посебне таксе, коју су наплаћивали од Јевреја, странаца, који би у Београд доносили и продавали робу. Ова је такса износила грош од стотине.⁴ Јеврејима је у прво време ишла и та околност на руку што су били фаворизирани од Кнеза Милоша, који је за главног свога лиферанта и најповерљивију личност имао Јеврејина и уопште према овима гајио нарочите симпатије. Циљ Милошеве политике био је у томе, да фаворизирајући Јевреје сузбија грчко-цинцарски елеменат према коме није имао ни најмање наклоности.

Највећу борбу занатлије воде противу странаца, који обављају занате без обзира на еснафска правила и, што је најважније, не подлежу никаквим еснафским обавезама, а код других, нарочито пореских и судских обавеза имају, благодарећи међународним уговорима, такође велике олакшице. То чини да су домаће и стране занатлије у сталном сукобу чији је разлог економско-финансијска неједнакост. Под странцима се углавном подразумевају аустро-угарски поданици, који, после ослобођења, као први и најближи суседи, у већем броју долазе у Београд. Сметају домаћим занатлијама стога што су капиталом јачи, а у погледу обавеза у бољем положају. У сваком погледу њихов је положај повлашћен. Домаћи човек са странцем налази се у неравномерном конкурентском односу, али, што је главно, странци уводе занате који потискују дотадање. Појава странаца у већој мери чини да европски занати брже продиру и тиме се појачава криза старих — источњачких заната, који су до тада чинили основицу занатске радиности у Београду. Занатлије-странци долазе у Београд на позив власти, са намером да отворе радњу и у месту почну посао, или доносе своје израђевине на продају, па се потом опет враћају или, ако им се свиди, остају.

На инсистирање занатлија Попечителство Внутрених Дела покушало је 1840 да изврши у Београду попис страних занатлија па је, том приликом, избио отворени сукоб у коме су морали да интервенишу и дипломатски представници. Приликом овога пописа стране занатлије у много случајева нису хтеле да дају никакве податке о себи изговарајући се да је све то познато њиховим представницима конзуларним.

После тога стране занатлије у Београду упућују заједничку жалбу на београдске еснафе Министарству Иностраних Дела тражећи заштиту и поштовање међународних уговора. 14 августа 1841, преко аустријског конзулата у Београду одговорено је: „... Ако српска влада негира државне уговоре онда последице које отуда проистекну, има да припише самој себи...“⁵ Истовремено власти су покушале да положај странаца-занатлија регулишу и једном посебном уредбом. Уредба је предвиђала, да стране занатлије не могу установљавати посебне еснафе, већ се морају учланити у постојећим еснафима и сносити исте терете као и остали мајстори еснафлије (осим плаћања данка у погледу чега су уживали повластице међународних уговора). Уредба је, такође, предвиђала, да само онај страни занатлија може имати радњу, који докаже да је занат изучио, док се осталима имају позатварати радње, а ови као калфе поврате мајсторима, или, „откуда су дошли натраг пошаљу“. Али, када је Управителство вароши Београда, уз помоћ Еснафа, покушало да примени Уредбу, наишло је на велики отпор странаца. Велики део страних занатлија одбио је да се покори наредбама. Тим поводом управителство вароши Београда у своме писму Министарству Иностраних Дела од 17. VI. 1842 вели: „Да би пак Управителство овакове тврдоглаве људе и цесарско-краљевске поданике, од којих јединствено зло и само саблазан проистиче, истребило и еснафе, по горе изложеној Уредби, устроило, решило се од сад за сваког оног, који еснафска правила рушити држава, известије своје Високославноме Попечителству Иностраних Дела подносити и молити, да се овакова упорна лица из вароши ове уклоне“.⁶ Ова акција противу страних београдских занатлија, узаконена донекле Еснафском Уредбом 1847, губила је у ствари све више терена, а нестало је тек онда када су новим уговорима укинута капитулације и правно-порески положај изједначен са домаћим људима.

Овиме борба и захтеви београдских занатлија нису били исцрпљени. Они су имали још неколико важних захтева. Пре свега, тражили су да се забрани трговцима да могу, поред свога посла, радити и занат. Тако се 1840 београдски Терзијски Еснаф жали на јеврејске трговце, који маме терзијске калфе и упославају их кришом по собама, те се тако мешају у терзијски занат. Затим, занатлије устају противу калфа, који недоучени отварају радње, а нарочито противу оних, који одлазе на села и, тамо радећи, отимају муштерије београдским занатлијама. Исто тако боре се и међусобно, противу мешања у послове више заната. Траже да се сваки еснафлија бави искључиво својим занатом.

Врло су интересантне две тежње које су дошле до изражаја код неколико Еснафа. Једна би по својој сличности била блиска данашњој организацији картела, а друга од-

редби о фаворизирању домаће радиности при државним набавкама. Трећа тачка Уредбе сапунџијског Еснафа у Београду овако је формулисана: „Сваки мајстор да дужан буде по опредељеној такси свеће, сапун продавати, а ако би се ко уфатио да преко означене таксе продаје, такови да има за прву погрешку у еснафску кутију два талира, други пут четири талира, а трећи пут шест талира платити и 24 сата арешта одржати“.⁷ Дакле, овде имамо по среди регулисање цена и одредбе о казнама на случај прекршаја заједничког споразума оличеног у Еснафској Уредби. Сличну меру предузели су обућари 1895.⁸ Због поскупљења кожа Удружење београдских обућара 24 септембра 1895 донело је одлуку да изврши колективно повишење цена својој роби и то: мушким ципелама за 2 дин., женским за 1.50 дин., дечјим за 1 дин., чизмама за 6 дин., папучама за 0.30 дин. Такође је било врло често споразумевање о ценама међу произвођачима хлеба, берберима, а и код осталих занатлија, ма да ређе. Еснафска традиција доприносила је да су се занатлије ревностно придржавале ових споразума. 1844 Ковачки Еснаф у Београду тражи, да се његовим мајсторима првенствено дају на израду државне ствари, које могу израђивати. На ово је Попечителство Внутрених Дела одговорило „да ће их . . . имати у виду, а послове оне, које они кадри буду, и то по ону цену, по коју ће и странци радити, њима на израду давати“.⁹

Водећи акцију у свима овим правцима и желећи да њихове тежње нађу израза у строгим законским одредбама, које би санкционисале постојећи еснафски поредак, београдске занатлије су се уствари бориле противу друштвеног развитка, који је у привредни, социјални и културни живот уносио нове тенденције и новине, које су старе чиниле све више излишним. Међутим, Еснафска организација, по својим средњевековним узорима, па и у наслону на строгост закона, није била у стању да спречи нови правац развитка, да старо и преживело учини животно способним. Она је једино могла да успори ток развитка, али и никако да га скрене са пута друштвене законитости. Еснафска Уредба, донета 1847, само после неколико деценија, када је капиталистички развитак узео шире размере, показала се илузорном. Њена реформа намењала се све више. Покрет за реформом долазио је и из редова самих занатлија, јер је занатство већ било изишло из своје предкапиталистичке фазе, постало чиста капиталистичка радиност, која је делимично стварала терен и за прелаз у индустрију. Нови закон о радњама, који је заменио Еснафску Уредбу, и ако је еснафску организацију занатлија учинио принудном, одисао је либералним духом и на челу занатства поставио, као врховни форум, Комору. Занатска политика, уместо да се окреће око чувања цеховских организација и одржавања реда

у њима, добила је сада нове проблеме: стварање стручне радне снаге за занатску радионицу, стварање што ширих могућности занатлијског кредита, организација занатских произвођачких задруга у циљу одолевања фабричној конкуренцији, утицање на решавање проблема надница и радног времена, на финансијску политику државе и самоуправних тела (у циљу заштите и унапређења занатства), утицање на социјално законодавство итд.

*

* * •

»Центар заната, занатског промета и занатлијског живота био је Београд, стародревни град и највећа варош тадашње Србије, најјача трговачка тачка и средиште турских власти. У њему је највише и најразличитијих заната. Он је, у погледу заната, управо све и сва. На граници и на удару средњеевропске културе, он је први и почео долазити у додир са њом, па и са њеним занатима. У њему се јавља први протест противу странаца занатлија, он се најупорније и бори противу њих, али им први и подлеже. Он има најбоље занатско уређење, он први и највише ради на реформама заната и еснафа«. ¹⁰ Позицију центра занатства Београд је стално држао. 1825 у Београду је нешто око 400 занатлија. Ни у једној већој вароши Србије број занатлија, у то време, није прелазео 80. После једанаест година, 1836, број занатлија у Београду више се него удвостручио. Било их је већ близу 900 подељених на 45 разних заната. Од ових заната око 15 било је заступљено само у Београду. Исте године број занатлија у осталим већим варошима Србије био је овако распоређен: Шабац 426, Јагодина 339, Крагујевац 336, Пожаревац 305, Смедерево 249, Ваљево 130, Ужице 123, Гургусовац (Књажевац) 86, Лозница 50, Зајечар 43 итд. Од свих занатлија у земљи у то време 30% их је у Београду. Ту је, дакле, концентрисана, по броју занатлија, скоро једна трећина, а по капацитету производње свакако више од једне трећине занатске радиности. До тада спорији, развитак занатске радиности у Београду од сада постаје све јачи. Седамдесетих година број занатлија у Београду износи око 1700, а њиховог помоћног особља око 2200. 1900 број занатлија је порастао на преко 5000, а помоћног особља износи око 4500. Од 1900 уместо бројног множења настаје процес степеног концентрисања производње, јер очи светскога рата број занатлија у Београду је нешто мало већи од онога у 1900, али је број помоћног особља знатно порастао и запажају се видне промене у погледу величине радионица, њихове техничке подлоге и производње.

Све до ослобођења, док су Турци чинили гро београдског становништва, били су развијени искључиво они занати, који су били везани за живот и обичаје турскога народа, за

потребе онога времена. Терзије су шиле турска одела, абације правиле капуте, папуције нануле и папуче, чарукције опанке, столари миндерлуке и долапе, кујунџије источњачки накит у сребру и срми, ћурчије ћуркове, догрмације кровове итд. Од нових заната, који су у то време већ били продрли у земље Западне и Средње Европе, није било још ни помена. Њихово продирање јавља се тек по ослобођењу, када долазе стране занатлије, а домаћи елеменат који придолази и јача популацију градску не подлеже више утицају оријенталске културе, већ утиче на стварање своје, нове националне културе при чему прима и подлеже утицајима Запада. То изазива битне промене у структури београдског занатства, а с тим у вези, као што смо већ раније истакли, јавља се и прва криза занатства у Београду. Ова је криза најозбиљнија била у Београду и носила је карактер дубоких структурелних промена. 1838 Папуџијски Еснаф у једној својој жалби напомиње како их је од шездесет и неколико мајстора остало још само 17.¹¹ Слично се дешава и са осталим занатима везаним за источњачку културу. Ових заната делимично сасвим нестаје, а делимично их замењују нови. 1823 прелази први пекар из Земуна, који почиње да пече земичке, које су у то време биле нека врста посланице. Типографски занат јавља се 1831, књиговезачки 1834, ледерски 1835, тишлерски (за савремене израде) 1836, звоноливачки 1830, лимарски тридесетих година, занати обраде метала нешто доцније; најдоцније се јављају занати електротехничке струке. Нови занати прво се јављају у Београду да се одавде прошире на целу земљу. Београд је у свако доба имао по неколико заната, који су били искључиво у њему његовани.

Не само да се у Београду јављају први нови занати, већ се ту спроводи и прво диференцирање и специјализирање занатске радиности; врши се први прелаз из мануфактурне у капиталистичку радиност карактерисан улажењем у процес производње са капиталом за набавку продукционих средстава и узимањем најамне радне снаге. У Београду се занатство временом толико ојачава да своје потрошачко подручје проширује и ван Београда, производи и за извоз. Најзад, овде се први пут јављају веће радионице, које се доцније претварају у индустријска предузећа.

За развитак занатства у Београду карактеристична је и појава стварања произвођачких дружина под утицајем идеја Светозара Мрковића. Организација ових дружина била је таква да се удруживало више произвођача, махом радника, у циљу заједничке производње. Тако је било ових дружина: најчувенија абацијска, столарско-браварска, обућарска, кројачка, опанчарска, поткивачка, коларско-ковачко-седларска. Неке од ових дружина, а нарочито абацијска имале су и по стотину чланова, који су радили. Док су неке пропале, друге

су се претвориле у чисто капиталистичка предузећа и завршиле са по неколико крупних акционара. Тај је случај са Абацијском дружином, која је радила и за извоз.¹²

*
* * *

Све већа конкуренција страних производа деловала је скоро уништавајуће на наше занате. Ову конкуренцију прво су осетили занати пограничних места, нарочито они у Београду. А од времена отварања железничког саобраћаја под удар конкуренције страних производа дошли су занати у целој земљи. Такво стање створило је велики покрет међу занатлијама, који је имао за циљ да на дневни ред националне економске политике стави занатлијско питање. Носиоци овога покрета, као најмногобројнији и најкултурнији, били су београдске занатлије. Њима су се придружиле и занатлије из целе земље. Први резултат овог великог занатлијског покрета огледао се у покретању листа — „Српски Занатлија“. Први број листа изишао је 14 јануара 1888 године. Односно мотива, који су изазвали покретање листа, у првом броју износе се ови: „... Ми смо већ заборавили и имена неких наших заната. Тако их је марљиво збрисала страна утакмица са нашег земљишта. Где још у страним окрузима наше отаџбине видите лончаре, мутавције, ткаче, кожаре, ножаре, бојације, ужаре и многе друге занатлије?... Њеним утицајем (стране конкуренције) пропадају абације, кројачи, обућари, столари ковачи, терзије — укратко сви наши занати.... Наше трговине су сад постале комисионе радње бечких и пештанских фабрика... Страни производи потискују наше занатлијске рукотворине с наших пијаца, страни радници и занатлије раде за наше потрошаче, а наше занатлије остају без икакве зараде...“ Лист је покренуло Занатлијско Удружење, које је основано у Београду 1887, а са циљем: „да ради на одржању, развоју и унапређењу свију врста заната и индустрије у Србији“. У својој акцији Удружење се преко листа залагало нарочито за протекционистичку царинску политику, за подмирење јавних набавака првенствено домаћим занатским израђевинама, за решење кредитног питања, за развијање домаће индустрије, за образовање прерађивачких задруга, за техничко образовање занатлија итд.

*

Развитак занатства у Београду, као што смо видели, прошао је кроз неколико фаза. Прва је била криза источњачког занатства. Затим су дошле тешкоће са стране немогућности вођења заштитне царинске политике, која би пружила могућност занатству да се развија. За све то време,

а које траје прилично дуго, занатство је принуђено да вегетира. Конкуренција увозних фабричких производа скоро не допушта да се у занатској радиности осети већи замах, полет. Тек по објави царинског рата са Аустријом у занатској радиности се почиње осећати већа живост. Занатство почиње брже да јача бројно, примећује се процес техничког усавршавања, постепено се јављају веће занатске радионице са моторном снагом. Многе од ових већих занатских радионица успеће да се временом претворе у права индустријска предузећа. Полет у занатству у ово време види се и по томе, јер се на дневни ред занатске политике ставља и питање кредита. У недостатку јаче развијене индустријске радиности занатство са ове стране није било у опасности да буде доведено у положај неравне конкуренције. У прерађивачкој радиности оно је још у ово време имало доминантну улогу, коју је успело да задржи све до Светскога Рата. Златно добо занатства у Београду пада баш уочи Светскога Рата. И у колико би овај период потрајао још коју годину он је прекинут ратом.

ЛИТЕРАТУРА

- ¹ Ђорђевић Тих. — Живот и обичаји народа. — Архивска грађа за занате и еснафе — књ. 15 — Издање Срп. Краљ. Академије — Б. 1925.
- ² Ђорђевић Тих. — Ор. cit.
- ³ Ђорђевић Тих. — Ор. cit.
- ⁴ Ђорђевић Тих. — Из Србије кнеза Милоша II — 155 стр.
- ⁵ Ђорђевић Тих. — Живот и обичаји...
- ⁶ Ђорђевић Тих. — Ор. cit.
- ⁷ Ђорђевић Тих. — Ор. cit.
- ⁸ Трговински Гласник — 30. IX. 1895.
- ⁹ Ђорђевић Тих. — Ор. cit.
- ¹⁰ Ђорђевић Тих. — Ор. cit. XXX—XXXI.
- ¹¹ Ђорђевић Тих. — Ор. cit.
- ¹² Лапчевић Драгиша — Историја социјализма у Србији.

Нецитирана литература: Предратни комплети Српског Занатлије; Др. Д. Мишић — Стање нашег занатства — Б. 1931; Kuželj Sreten — Zur Entwicklung der Handwerkerfrage im gegenwärtigen Serbien — 1909; Недељковић Др. Милорад — О занатима итд.

ТРГОВИНА

Београд, као средиште трговине, помиње се још у старом и средњем веку. Све до ослобођења он је у трговинском погледу вршио функцију трговачког посредника између Истока и Запада, у извесним периодима био је и значајно локално тржиште. Као такав, он је био привлачна тачка политичке и трговинске експанзије многих народа. Отуда у свако време мало дужег развојног континуитета брзи трговачки полет и чести ратови за освајање.

После ослобођења Београд постаје трговачко средиште Србије чији значај стално расте. Пошто је битан услов за формирање трговачког капитала новчани промет у њему највише развијен, то се и трговина у Београду развија у најширем опсегу. Настаје доба правог полета. Београд у првим деценијама после ослобођења има три трговачке функције: кроз њега иде гро провозне трговине између Централне Европе и Истока; центар је увозне трговине за целу Србију; најјаче је локално потрошачко подручје и, самим тим, има највише развијену локалну трговину. »Нови трговци и занатлије са разних страна, нарочито из Аустрије, почеше се у њему гомилати. С њима је долазило и друго становништво, и у Београду се осети велика живост и силан економски напредак«. ¹ Будући да је Кнез Милош био први и највећи трговац, он је за развитак трговине у Београду показивао нарочито интересовање и заузимање. »Ово Милошево заузимање за трговину донело је природно собом, да је Београд убрзо постао једно од тржишта на Балкану, које је најбрже и најпоузданије цветало«. ² У том цветању, трговачком напредовању Београда, није било, изузев ратних година, прекида. Капиталистички напредак није био развијен до оне мере када се периодичне кризе јављају и постају редовним пратиоцем. Доцније, проблем трговинског унапређења Београда улази и у програм државне економске политике.

Како је прерађивачка — занатска — радиност у земљи била слабо развијена, то се највећи део трговачког промета алиментирао увозом. Развијајући увоз трговина је уједно

ширила нови утицај, наметала нове потребе и форсирала развитак новчане привреде. Београдска трговина, као најјача и најразвијенија, вршила је највећи утицај у овоме првцу. Трговачки капитал, концентрисан у Београду, постепено је притискивао на старе односе производње и ове све више чинио неодрживим. Овај притисак трговачког капитала највише је осетило старо занатство у Београду и отуда његова огорчена борба противу трговине. Форсирање новчаног промета са стране трговине доприносило је да је све више избијао значај тржишта, односно производње за тржиште. Тако је трговачки капитал, вршећи на једној страни све већи притисак за повећањем уновчавања, а на другој намећући нове потребе и утичући на измену старих односа у производњи, утицао уједно најснажније на капиталистички развитак.

Носиоци трговине. — Сва трговачка делатност у ово време, и још за неколико деценија, у Београду била је у рукама Грка, Цинцара, Јевреја и нешто Срба, који се међусобно ни по чему нису разликовали. Грци су били најугледнији и најбогатији трговци, у београдској чаршији у то доба водили су главну реч, читавој београдској трговини, односно чаршији, давали су карактер грчке културе и то како спољњем изгледу тако и психичким особинама трговачког сталежа. »Чаршија је тада имала грчки изглед, а у општини је било више Грка но Срба и ако је Милош из политичких разлога потискивао Грке у корист Срба и Јевреја«.³ Цела физиономија Београда, нарочито трговачког, уколико је био хришћански, изгледала је грчка. И ако се српска популација по ослобођењу множила брзо, грчко се обележје, нарочито у чаршији, у њему одржало дуго и после владе Кнеза Милоша.⁴ Пословни језик у чаршији био је грчки. Трговци су међусобну преписку и са другим трговачким кућама на Балкану водили на грчком језику.⁵ Све до 1830 пословне књиге Магацијског Еснафа вођене су грчким писменом. Јевреји су почели да придлазе нарочито после ослобођења, и то махом као трговци. Сем тога, у београдској трговини било је и Јермена, који су се у трговини успешно такмичили са Јеврејима, Грцима и Цинцарима.⁶

Продирање српског елемента и његова борба са странцима и Јеврејима. — После ослобођења, међутим, у београдску трговину улазе и други елементи. Све више продиру Срби, а такође је знатан прилив и трговачког елемента из Аустро Угарске. Српски елемент је у прво време материјално врло слаб, али бројно јачање чини да се његов утицај осети већ крајем прве половине прошлога века. Томе нарочито доприносе две ствари: прилив Срба из Аустро Угарске, комерцијално способних и капиталом јаким, као и брзо богаћење домаћих људи у извозничким пословима и помагање трговаца кредитима из државне касе. Најзад, много доцније,

долазе и други странци, који обављају различите трговачке послове у Београду, или отварају филијале страних трговачких кућа. Ипак, временом је бројем и капиталом српски елеменат у београдској трговини толико ојачао да је постао пресудан, изузев у извозничким пословима. Српски елеменат у Београду прикупљан је из целе земље, као и оних крајева ван границе у којима има српског живља. Продирање српског елемента учинило је да се временом потпуно изменио карактер београдске чаршије, коју су још увек састављали елементи из Вардарске долине, као некадањи носиоци трговачког капитала у Србији, али битно измењени и прилагођени новој култури.

Српски трговци, такође, нису равнодушно примили режим слободне утакмице, нарочито они у Београду, који су први били на удару новог доба. Разлог овоме лежи у томе, што је српски елеменат стварно тек после ослобођења почео да улази у трговину. Као нов, он се нашао међу умешним и способним Грцима и Цинцарима, вештим Јеврејима и комерцијално способним странцима. Не располажући скоро ни једном од ових особина, у најмању руку не тако довољно, српски елеменат се, сем тога, није могао мерити ни капиталом са својим конкурентима. У сваком погледу ови су били надмоћнији при чему је продирање домаћих људи у трговину морало да иде врло тешко. И због тога се тражи интервенција власти, која треба да фаворизира и олакша формирање домаћег трговца и трговачког капитала. Акција београдских трговаца управљена је углавном у два правца: 1) противу страних трговаца, који у Београд доносе робу и продају је на ситно или отварају радње, не подлежући никаквим еснафским обавезама и уживајући велике повластице; 2) противу Јевреја, а делимично и Грко-Цинцара.

После ослобођења примећује се долазак у Београд великог броја странаца. Многи од ових доносе собом робу, коју продају у Београду. Тиме они сметају домаћим трговцима и занатлијама одузимајући им један део њихових додаћих послова. Занатлијама сметају зато, јер доносе нову робу, која потискује прерађевине старих заната, а трговцима због тога, што продају на мало и, на тај начин, отимају им муштерије. То изазива протесте београдских трговаца и они траже да се странцима забрани да своју робу могу продавати и на мало. Тако Соларски Еснаф 1835 тражи, да се забрани камарашима продаја соли на ситно, као и то да не смеју држати магазе у ортаклуку.⁷ Болтацијски Еснаф 1836 тражи наређење, по коме би се страним трговцима дозволило да тргују само са производима своје земље и да их не смеју продавати на мало, већ само на велико — у магазима. Исто тако траже да се страним трговцима не дозвољава отварање дућана пре но што положи Еснафу 10.000 гроша.⁸ Сличне

захтеве је имао и Магазацијски Еснаф, нашто је Кнез Милош одговорио: »Грешити се нисам могао дати јој одобреније моје (односи се на пројекат Еснафске уредбе), из узрока што у Београду не налазе се магације јединствено поданици овога цара, већ и цесарски. Овакова узакоњенија могла би појединог од цесарских поданика увредити, а можно и не увредивши га оптужити се правителству својем за учињену му обиду и стим поставити ме у незгодно положеније одговарати за то правителству оном које ће сматрати за угњетеније трговине њине који с трактатом двора свога и овог уживају«. ⁹ Бакалски Еснаф 1840 жали се на кириције, које доносе еспапе из Турске и сами их продају¹⁰. Итд.

Трговачке способности Јевреја, Грка и Цинцара отежавале су продирање српског елемента у трговину. Болтацијски Еснаф тражио је 1836 да се донесе наредба по којој у Београду не би смело бити више од десет јеврејских дућана.¹¹ Жалбе противу Јевреја који, такође, нису припадали Еснафима, чују се и са стране осталих Еснафа. Жалбе трговаца на Јевреје тако су честе да психолошки дејствују у правцу стварања читавог покрета противу Јевреја. 9 јула 1854 грађанство Београда жали се на Јевреје »да велико угњетеније у трговини због долазећи и умножавајући се Јевреја трпи, који су спољашње радње, магазе, коже, ћурчилук, брашно и проче заузели, у исто време моли се да се ове оволике радње страни Јевреја ограниче и тиме грађанству нашем од стране правителства у помоћ притекло«. У вези с овом жалбом грађанства београдског, која је дошла под непосредним утиском трговачких жалби, Попечителство вели: »да ова секта људи све трговине наше и особито ове у Београду у њиховим предпријатијама трговачким јако убија и упропашћује, о томе је само попечителство уверено«. ¹² Ова акција имала је за последицу, да је 1846 издато наређење којим се Јеврејима забрањује становање у унутрашњости земље и поседовање непокретности.¹³ Поновно равноправност Јевреја уведена је по повратку Кнеза Милоша 1859, да већ наредне године добију опет важност ограничена права, која су, најзад, суспендована берлинским уговором.

Из истих разлога новом српском елементу трговачком нису конвенирали ни Грци ни Цинцари. И противу њих су биле честе жалбе, ма да не онако отворене и енергичне као противу Јевреја. Нарочито Кнез Милош је показао велику нетрпељивост према Грцима и Цинцарима, и према њима водио политику сузбијања у корист Срба и Јевреја. »Осећао је и знао (односи се на Милоша) да они у свима стварима, па и у најкрупнијим српским народним пословима, гледају првенствено грчки национални интерес.«¹⁴ Многобројне менталне и психичке разлике између Срба и Цинцара учиниле су »да је убрзо дошло до сукоба између нашег грађанског

сталежа и Цинцара, који су од реда били сви трговци, и то одлични трговци, којима се готово није могло конкурисати.¹⁵ Жалбе на Цинцаре чују се и у штампи:¹⁶ »Наша полиција многа је злоупотребљенија укинула, али још јој остаје много укинути. Сваки се тужи на бакале да рђаво мере. То је општи глас у Београду, треба ову ствар уредити. Ономадне ја сам послао мога слугу да купи оку пиринца, место оке бакал му је дао само три литре. То је на четворо красти једно (!). Пре тога на оку свећа украдоше ми једну. Бакали, који су понајвише цинцарија, гуле нас без милосрђа. Дођу овде из даљине, напуне кесу, па опет иду . . .«. Међутим, противу њих се није било лако борити, јер су они, у заједници са Грцима и нешто мало Јермена, читавих деценија активно радили и утицали на стварање специјалног типа културе чаршије и трговаца уопште. Створили су нарочити трговачки менталитет, који се уврежио у дух и психологију потоњих српских трговаца чија се култура у много случајева још и данас готово ни мало не разликује од оне њихових првобитних учитеља.

Поред развијања трговине у месту и земљи било је, још првих деценија, београдских трговаца који су радили и у иностранству, имали мрежу развијених трговачких веза и упуштали се у разне пословне трансакције, најчешће у кредитне. Једни од њих — Браћа Герман и правителствени банкар Јован Кумануди — бавили су се и паробродарством. Браћа Герман градили су сопствене лађе за своје трговачке послове, као што је доцније Јован Кумануди покушао да организује прво акционарско друштво за успостављање паропловидбеног саобраћаја између Београда, Земуна и Панчева. Изградња прве српске лађе за оно време била је велики догађај¹⁷: »Г. г. Браћа Герман овдашњи трговци, почели су у месецу јануару 1840 лађу једну морску у Брзој Паланци, округу крајинском, градити. Лађу су исту израдили доведени из Цариграда мајстори и она је 10 априла 1842 довршена и у воду торжествено бачена. Лађа ова јест »Бриг« имајућа висине 16, ширине 27 и дужине 72 шуха, носи 15.000 цар. кила. — 300.000 ока — и може се и за војну лађу употребити и на њу 18 топова сместити. Бриг овај сасвим од српски дрва сачињен добио је име: Књаз Михаило. Речена лађа је отпловила у Галац, ту ће с једрима и другим к пловљењу нужним стварима снабдети и украсити се, и после трговином, куда потреба захтевала буде, по мору пловити. Прва лађа која ће са српским барјаком по мору одити и употребити се за предузећа трговачка овдашње трговачке куће«.

Провозна трговина. — Све до четрдесетих година Београд је имао у неку руку монопол као средиште провозне трговине између Истока и Запада, јер је са Цариградом био везан најкраћим и најбољим сувоземним путем. У Београду

се стицала роба, која је из Регенсбурга долазила лађама, намењена земљама Истока, а са Истока опет она, коју су преносили каравани. Отуда се још у то доба у Београду налази велики број комисионара, који посредују у размени добара. Због важности Београда, као центра за провозну трговину, Кнез Милош је одмах по закључењу мира поставио нарочитог управника српске трговине чији је задатак био да се стара за унапређење трговине. Први управник трговине — или како се називао базарђенбаша — био је Наум Ичко. Доцније — 1821 — послови у београдској царинарници подељени су на двоје. Једно лице постављено је за отправљање трговачких послова, а друго за управника царинарнице. Поред старања за напредак трговине, базарђенбаша је имао и права иследне трговачке власти, јер је расправљао и равнао београдске трговце у њиховим споровима.

Комисионарски послови обављали су се на следећи начин: Кад дође роба караваном (или другим путем) у Београд, растовари се код базарђенбаше, коме се преда и спроводно писмо гласеће на комисионара. Тада базарђенбаша обавештава комисионара да дође, прегледа еспап и прими спроводно писмо. После овога комисионар издаје налог базарђенбаша да скелама пребаци еспап с ону страну границе с тим да ће комисионар, по пријему новца за продату робу, извршити обрачун са базарђенбашом и платити му: ђумрук, базарђенбашлук, скеларину и прочају. После овога, комисионар упућује рачун за исплату онима који су купили робу. Кад приме новце онда се обрачунавају са базарђенбашом и, потом, шаљу новце власницима еспапа.¹⁸ Овакав начин трговине у ово време био је јако развијен. Међутим, са положајем базарђенбаше било је и злоупотреба, које су ометале трговину с једне и доприносиле бржем богаћењу појединаца с друге стране. Тако су београдски комисионари били незадовољни са првим базарђенбашом Наумом Ичком, који је био нека врста генералног посредника за сав извоз. Ичко је био завео нарочиту праксу код манипулисања са комисионарском робом. Пре свега, по пријему еспапа, није одмах обавештавао комисионаре, ћутао је по неколико дана. А кад би сам комисионар дошао да се обавести и тражи писмо он му није давао »већ одма навали да му најпре паре положи«. На протесте комисионара место Ичког 1821 дошао је други базарђенбаша.¹⁹

Напредовање провозне трговине кроз Београд заустављено је када је успостављена паробродарска веза са Цариградом преко Видина. Од тада провозна трговина преко Београда опада, а, сем тога, њу ометају и провозне царине. Понова је почела да се развија тек по увођењу железничког саобраћаја. Али тада, у недостатку установа и великих трго-

вачких кућа са филијалама и агентима у другим земљама, провозне трговине уствари и нема.

Извозна трговина. — Развитак трговине у Београду ишао је у три правца. Развијала се извозна, увозна и детаљна трговина. И ако су чињени велики напори да се Београд створи центром и извозне трговине у томе се никада није успело. До појаве железнице произвођачка подручја, која су давала највеће количине за извоз, и ако су имала и друге излазне тачке према Аустрији, ипак су знатан део свога извоза упућивала преко Београда. По отварању железничког саобраћаја, пак, Београд је оскудевао у другим потребама организације извозне трговине и ова је почела све више да опада. »Она трговина... која је пре неколико година долазила у Београд из удаљених округа, па и из читавих крајева Србије, налази данас своје тргове дуж железничке пруге и не налази рачуна да упушта трговца на огњишту и да трчи у Београд... Наша је железница довела стране трговце у срце земље... Из овог... даје се лако увидети, да је београдску велику извозну трговину у знатној, ако не и у свој мери, пресекла сама наша железница; а железница је у знатној мери утукла и гриску увозну трговину у Београду.«²⁰ Због тога београдски трговци тражили су да се у општинском одбору створи нарочити трговачки одбор, чији би задатак био да испитује и прати развој трговинских прилика у Београду и предлаже мере за њихово унапређење. Отуда видимо да се питање изграђивања антропоа, као једног од важних услова за привлачење и концентрисање извозне трговине, покреће још осамдесетих година. У исто време покреће се и друго питање, скоро од исте важности као и прво за извозну трговину. То је питање изградње великог пристаништа у Београду. Сем тога, за концентрисање извоза требало је имати и одговарајући трговачки елеменат. Међутим, како ни једно од оба питања није било решено, а оскудевало се у спремном и јаком трговачком елементу, а поврх свега још и у капиталу, то се и извозна трговина у Београду није могла концентрисати. Истина, Београд је увек био седиште великих извозничких фирми (нарочито за жито и шљиве), које су имале овде најбољих могућности да прате светску пијацу и врше закључке. Поред тога, има још један разлог који је онемогућавао остварење ове неопходне организације. На име, ситна сељачка привреда износила је на пијацу своју робу у огромном броју сићушних количина. То је условљавало, такође, и ситну, бројно расплинуту трговачку организацију. Таква трговина, састављена из великог броја сићушних капитала, без икакве организације, међусобне повезаности и сарадње, није се могла, као што је то случај у другим земљама, старати за стварање и побољшавање услова своје делатности. У отсуству сопствене иници-

јативе очекивала је све од државе. А онда, када је капиталистички развитак у земљи прилично поодмакао, када су за тржиште одбаћивани већи вишкови робе, тада се у обављању извозних послова појављује страни трговац, који, располажући већим капиталима, успешније и јевтиније може да организује посао. Страни трговац, комерцијално способнији и капиталом јачи, са читавом пословном организацијом у својој земљи, располаже очигледно предностима које морају да потискују домаћег трговца. Од тада домаћи трговац-извозник, своди се на агента страног трговца. Профит од извозне трговине иде од сада иностранству, те се тиме успорава прираштај домаћег трговачког капитала. У једном извештају за годишњу скупштину Магацијски Еснаф вели:²¹ „Наше магације постају у пуном смислу речи магације, па се спуштају и на улогу сензала. Туђини се по мало намештају у Београду па и у целој Србији и потискују старе наше трговачке куће“.

Овакав положај доводи да се извозна трговина буну противу странаца, хтела би да се отргне од њихове зависности у погледу кредита и пословних веза, оспособи да самостално обавља целокупни земаљски извоз. У овој акцији Београд је на челу. Но све то, у отсуству иницијативе и средстава за организацију и за самостално стварање потребних установа и кредитних организација, нема се никаквих успеха.

Ситуација, да се извозна трговина у Србији с капиталистичким развитком све више концентрисала у рукама странаца, није се могла изменити и због трговинско-политичког положаја Србије. Зависност извоза искључиво од једне пијаци била је узрок да се ни у Београду није могао да развије тип извозника, који проналази, студира и обрађује страна тржишта. Томе су мало припомogle и нарочите мере које су спровођене још од времена Кнеза Милоша. Кнез Милош је нарочито полагао на то да трговци иду директно на страна тржишта, да тамо продају и купују робу. »Да би их на томе путу охрабрио Милош је првим београдским трговцима ставио повелику своту новаца на расположење, из које је ваљало давати на зајам уз умерен принос свима онима, који би уз довољну обезбеду хтели се користити њима у трговачким предузећима. Његови банкарни Браћа Герман имали су наредбу да отворе потребне кредите српским трговцима који су као такви уживали добар глас и на пештанском и трстанском и бечком тргу«.²² Доцније су прудузимане и разне друге мере, али све то није могло умањити оштрину протеста београдских извозника, да сву трговину узеше у своје руке странци. То је, такође, један од важних разлога због кога се Београд није могао учинити и извозним центром. Јавна средства за стварање нужних установа техничких и

кредитних недостајала су, приватна нису била у могућности да се ангажују, док страни трговци, нису имали никаква рачуна да потпомажу изграђивање извозничког центра, који би их учинио излишним.

Колико је државна економска политика тежила томе да од Београда створи и извознички центар најбоље се види из реферата Министра Народне Привреде поднетог Министарском Савету 1895. Важнија места овог реферата гласе:²³

»Питање о избору места за наш трговачки центар претресано је у више прилика и увек је избор на Београд падао. Сама природа наменила је ту мисију Београду, давши му три водена пута, а два железничка крака везују га још јаче и са морем и са континентом нашим. Сем тога, Београд је у интелектуалном и новчаном погледу најнапредније наше место, па и са те стране истиче се његова превласт над свима осталим нашим местима.

»Постројење нашег трговачког центра има да обухвати двоје: антрпое и оборе.

»По мишљењу стручних људи оно државно место на Чукарици, јесте за оборе најподесније у околини Београда. Рад подизања обора на том месту ступио сам у преговоре са Трговачком Банком београдском. Најодличнији трговци јесу акционари те банке; она располаже капиталом од 1 мил. дин., а могла би, по уверавању, још један милион прибавити. Та банка вољна је примити се поступног подизања модерних обора код Чукарице под државном контролом, али тражи извесне повластице од државе. Вољна је примити онакву исту контролу државну каква је и у Штајнбруху, а повластице нису све утврђене. Старају се да те преговоре у најкраћем року довршим.

»Расправу питања о антрпоима поверио сам нарочитој комисији . . . . . Гледећи на важност антрпоа по целу земљу, а напосе за Београд; имајући даље у виду немогућност да држава учествује у томе предузећу, због својих финансијских тешкоћа, ни приватних, због слабог рентабилитета тих установа; и водећи најзад рачуна о свима условима нашег трговинског центра, та је комисија решила једногласно:

»1) Антрпои се имају подићи у Београду у бари Венецији;

»2) Подизање антрпоа припада Општини београдској;

»3) За антрпое саме потребно је до два милиона дин.;

»4) Између свију осталих општинских предузећа треба да су на првом месту;

»5) Потребан новац за антрпое узеће општина из одобреног зајма од 10 милиона динара који намерава закључити;

»6) Да се састави нарочити одбор, коме ће се поверити сав рад око припреме пројекта за антрпое и њиховог грађења.

»Одбор општине београдске усвојио је ову одлуку комисијску и прикупио је најодличније личности у одбор за подизање антрпоа али гордијев чвор тог питања — реализање поменутог зајма — још није решен. Но ја држим да новчани заводи београдски, нарочито наша Привилегована Народна Банка, не смеду у том питању остати индиферентни. Јер сви новчани заводи београдски уживаће велике користи од нашег центра трговинског . . . . Општина београдска може, дакле, с правом очекивати да јој Народна Банка посредује зајам за подизање антрпоа . . . .

»Сами антрпои и обори нису довољни, па да се створи трговински центар, већ томе треба да притече у помоћ још један фактор, а тај је повољна тарифа подвозна. Антрпои и обори оживеће и биће велики трг наших производа тек онда, кад повољне тарифе подвозне, жељезничке и бродарске, даду могућност да највећи део производа у њих дође. Стога је комисија донела одлуку: да са подизањем антрпоа и обора мора ићи упоредо и повлашћење Београда тарифама подвозним. То повлашћење уживаће, у самој ствари, произвођачи наши, јер ће им тиме бити дата могућност, да своје производе лакше на трг упуте. Кад буду антрпои саграђени, то повлашћење Београда подвозним тарифама треба извести систематички. Те систематски изведене тарифе, диференцирајући их према даљим местима, учиниће: да ће наши досадашњи трговински центри за прикупљање наших производа остати и даље то што су до сада били, имајући отуда знатних олакшица за свој рад . . . . .«

Развијању извозних послова у Београду, у недостатку битних организационо-техничких елемената, није могло ништа да допринесе ни оснивање Продуктне Берзе, која је започела рад истовремено кад и Ефектна берза (1895). Одмах после прве године робни послови су морали бити обустављени, да се уведу понова наредне године, на интервенцију троваца са Саве. Међутим, робни послови се нису могли развити; једно због недостатка типизираних производње чији би производи били способни за берзански промет, друго због тога, што су извозне количине биле мале, а у погледу формирања цена зависне од иностранства. Отуда вредност робног промета на Берзи ретко у којој години да је прелазила милион динара (од 1897—1907 само у четири године) иначе су редовно износили по неколико стотина хиљада динара. У Годишњаку за 1903 о неразвијености робних послова каже се: »Свакако да је овоме . . . узрок то, што Београд нема антрпоа, што су у њему још неуређене прилике за велике трговачке послове с робом, што и наше жељезничке тарифе онемогућавају концентрисање извозне трговине, а најзад и то, што у пословима с робом владају утврђене навике и ду-

годишње искуство, те и наши извозници тек поступно усвајају сувремене и рационалне начине рада».

И Општина је, у извесним моментима, предузимала мере са циљем да олакша и унапреди извозне послове у Београду. Тако је 1891 била одређена једна нарочита комисија са задатком да проучи питање организације тргова у Београду. По свршеном раду комисија је, између осталог, предложила:

Комисија, проучавајући питање о бољем уређењу тргова нарочито са извозним артиклима, нашла је да је неопходно потребно да се ова концентрише на једно место, и да није растурена; као до сада на неколико мањих тргова и по сокацима.²⁴

Увозна трговина. — Будући да је 80% увоза пролазило кроз Београд, да је Београд био средиште трговачког капитала, створена је објективна могућност да се у Београду развије увозна трговина. Положај центра за увозну трговину у Србији Београд је заузео првих година по ослобођењу и држао све до светскога рата. Малу промену у том погледу изазвало је присаједињење области Јужне Србије што је имало за последицу приближавање извесних крајева Скопљу и Солуну. Али је, ипак, Београд остао центар увозне трговине и у том правцу све се више развијао у колико се увоз више оријентисао из земаља Средње и Западне Европе. Отуда и велика важност београдске царинарнице око чијег освајања из руку везира Кнез Милош је имао много брига и мука. »Важност поједини ђумрука, по величини цене промета еснапа опредељујући, прво се место уступити мора Београду који трећину целе трговине посредује.... Београдски је ђумрук први у Србији не толико по величини вредности увоза колико по огромном увозу у коме он са оближњом Аустријом посредује; он доноси трећину свега ђумручког прихода у Србији.²⁵ 1835 укупни царински приход био је 1,296.313 гроша од чега је отпадало на приход београдске царинарнице 566.336 гроша или нешто више од 44%.²⁶ Просечни годишњи приход у периоду 1865/66—1869/70 био је 177.275 цес. дуката, а код београдске царинарнице 76.452 цес. дуката или око 43%.²⁷ Међутим, у периоду 1881/85 од просечног укупног царинског прихода годишње 2.761.3 хиљ. дин. на приход београдске царинарнице отпало је 2.552.3 хиљ. дин. или скоро 93%. То је период потпуног алиментирања увоза из Аустро Угарске. У периоду 1902-6 од укупног годишњег царинског прихода 14.169.6 хиљ. дин. на приход београдске царинарнице долазило је 10.819.8 хиљ. дин. или 76%.

Увозна трговина у Београду напредовала је такође од ослобођења. Напредовање је нарочито било појачавано све већим продирањем новчаног промета, проширењем и побољшањем саобраћајних веза. Београд је снабдевао робом

сву унутрашњост Србије. У прво време роба је преношена коњима и колима локалним трговцима или је изношена на панађуре. Доцније, трговац на велико се повлачи са панађура, посао на њима препушта ситним продавцима.

И увозна београдска трговина трпела је у прво време од увођења железнице. Нарочито од онда када су почеле да се уводе директне тарифе и када је отворена пруга Велика Плана—Смедерево, која је везу Београд—Велика Плана скратила за више десетина километара. Увођење директних тарифа почело је деведесетих година. 1892 уведена је директна железничка тарифа са Аустро-Угарском. Она је омогућила да се сва већа места дуж железничке пруге, користећи се директном тарифом и искључењем гросистичке добити, снабдевају непосредно робом по повољнијим ценама. То је одузело један део промета београдској увозној трговини, нарочито трговини гвожђем, челиком и шећером. Да би избегла опасност губљења промета увозна београдска трговина покушала је да врши набавке у иностранству транзит Београд тј. да их одмах упућује детаљисти у унутрашњост. Међутим, 1 јуна 1893 спуштени су подвозни ставови у локалној тарифи за гвожђе и челик и Београду, у погледу снабдевања унутрашње трговине овим двама артиклима, враћен ранији повољан положај.

Друга је тешкоћа за увозну и извозну трговину у Београду била када је отворена пруга Смедерево—Велика Плана. Отварање ове пруге Аустрија је хтела да искористи за економско уназађење Београда заобилажењем истога у погледу посредништва при увозу готове робе у Србију. У ту сврху она је установила робни превоз код Смедерева, а дотле дала минималне железничке подвозне ставове. Београдској увозној трговини са ове стране претила је велика опасност, а, сем тога, и сав извоз је почео да иде преко Смедерева. Да би се и овоме стало на пут српска железничка управа увећала је подвозне ставове на прузи Велика Плана—Смедерево и тако одбранила трговинску позицију Београда.

Као што се види, од отварања железничког саобраћаја, тарифска политика постала је врло важан елеменат од кога је, такође, добрим делом зависио будући трговински развитак Београда.

Тргујући у прво време свим и свачим увозна трговина или трговина на велико се током времена диференцира и рачва на специјалне гране (мануфактура, гвожђарија, стакларија, колонијал, коже, хартија итд.). Између трговца детаљисте у земљи с једне и страних фабрика и великих трговачких кућа с друге стране стојао је београдски гросиста. Ретка је била појава да детаљиста заобилази гросисту вршећи директно набавку из иностранства, још ређе да гросиста продаје непосредно потрошачу.

У прво време посао између београдског трговца на велико и детаљисте у унутрашњости обављао се на поверење и врло примитивно. Трговац из унутрашњости у пролеће и у јесен шаље свога рабацију са писмом којим наручје робу. »Трговина напредује и силна се рукоделна роба у внутреност односи са осијањем пролећа«. ²⁸ Доцније, када је успостављен поштански саобраћај роба за унутрашњост слата је и путем поште. Да се робни промет и овим путем почео прилично развијати сведочи објава поштанске управе којом се јавља одлука о успостављању на прузи Београд—Алексинач »још два постилујна који ће од сад аманете сваке седмице кад дилижанс не полази, између Београда и Алексинца односити и доносити«, јер се »потреба указала у пошиљању трговачки и комисионарски аманета«. ²⁹ Најзад, са отварањем железничког саобраћаја све је више ишчезавао примитивни колски промет, а у посредовању између трговца на велико и детаљисте јавља се и трговачки агент. Поред агената, који раде за рачун домаћих трговаца на велико, појављују се и агенти страних кућа па, најзад, и њихове филијале. Међутим, увођење железничког саобраћаја узело је дотадањи монопол Београду у снабдевању унутрашњости робом, јер је омогућило директно дотуривање робе свима већим местима на прузи. Та појава је забрањавала београдске трговце и они су у њој гледали опадање трговачке важности Београда. »Од времена кад почеше звиждати парне машине преко гвозденог савског моста . . . као да је и Београд изгубио свој велико-трговински престиж, како за увозну тако и за извозну трговину. Страна роба долази непосредно на све станице дуж железничке пруге, а са истих тих станица извозе већ страни агенти непосредно и саму нашу сировину«. ³⁰ Због тога постаје актуелно питање како унапредити Београд у трговинском погледу и задржати му дотадању позицију.

Детаљна трговина. — Детаљна трговина је функција народног благостања и величине потрошачког подручја тј. развија се паралелно са овим. Како је после ослобођења богатство Београда било стално у порасту то је и детаљна трговина показивала тенденцију ширења и напредовања. У прво време ограничена, малим бројем потреба и артикала, на неколико бранша, она се доцније специјализира и дели на све већи број бранша. Велики број артикала који је ушао у трговачки промет омогућује да се и у овој врсти трговине изврши широка подела рада. Подела рада у београдској трговини прво се опажа у одељивању занатске од трговачке радиности. Трговац је постепено престајао да истовремено ради и занатски посао. Сдруге стране пораст трговине је и занатима све више одузимао функцију уновчавања добара. Затим се подела рада опажа и у самој трговини, у сталној подели на све већи број бранша. Још четрдесетих година

Београдска трговина има само неколико бранша: болтацијску, бакалску, магазицијску, механску, фишекцијску, баштованцијску (пиљарску), шпекулантску итд. У трговачкој радњи у то доба могло се добити све. По јеврејским дућанима могли су се чак и лекови купити.³¹ Трговина је била концентрисана у чаршијама. Чаршије су претстављале обично низ дућана у главним улицама. Педесетих година прошлога столећа Београд је имао три чаршије. Трговина на велико била је концентрисана на Зереку. На Варош капији биле су ситничарске и пиљарске радње, а на Сави увозна и извозна трговина (магазе). »Некада је тамо било само неколико магазина (односи се на Савски крај), понајвише турских, у којима се продавала со и грађа. Доцније било је више магазина и трговина, у којима се живо радило од јутра до мрака.«³² Отуда и настојање Кнеза Милоша да Савски крај што више изгради и тако претвори у што живљи трговачки центар. То старање је допринело напретку овога краја. »Временом Савски крај је постао најјача спона између трговачког света из Србије и онога на аустријској страни.«³³

Привлачност Савамаале за развијање трговине била је условљена њеним географским положајем, јер је лежала непосредно на обалама пристаништа у које се сливао главни робни промет. Ту је пристизала сва роба из Аустрије и Мађарске, со из Румуније и босанске лађе, на којима се у пролеће доносе у Београд« Уном и Савом пресне јабуке, крушке, суве шљиве, пекмез у дугачким фучијама, мед и брезове метле.«³⁴ Робу из Аустрије и Мађарске доносили су и страни и домаћи трговци. Последњи су то нарочито чинили у време великог пештанског вашара, који су редовно посећивали у великом броју. Купљену робу на овом вашару трговци би паковали на сопственим лађама и са њима пловили у Београд. Али око тога су имали и прилично мука. Како су њима ове лађе служиле само до Београда, то су их по приспећу морали продавати буд зашто. Међутим, царински органи почели су им и на ове лађе да наплаћују царину, која је за њих претстављала велики и неоправдан терет. Со из Румуније преносиле су лађе домаћих трговаца — капетан Мише Анастасијевића и Браће Герман. На босанским лађама, пак, преносили су робу босански бегови, углавном од свога десетка. »На њима су босански бегови и спахије доносили већ поменути своју робу од десетка са својих спахилука и продавали су је на топтан, јербо продавати је на крчму то би они држали испод свога достојанства.«³⁵

Изглед београдске чаршије, односно трговине, у првим годинама после ослобођења био је посве оријенталски. Пирх³⁶ овако описује београдску чаршију 1829; »Српски, грчки, турски трговци седе у таквим дућанима... Ту видите лепе енглеске и турске штофове, еспапе сваке врсте све укусно распро-

стрто и поређано. Поред трговаца у таквим истим дућанима раде занатлије, било унутра у дућану или на јако испалом ћепенку... Грк са његовом црвеном капом тргује, а очи му лете на све стране, пуне шпекулације и позива странца, да купи штогод... Србин у својој округлој капи и скромној ношњи угледа у оног, који улази код њега, прво госта, а затим купца...» Сличан опис даје и Стаматовић: »... и сједне и с друге стране у малим кућама све једна до друге продавнице и то тако многочислене налазе се, да би по свој прилици тројином пештанске продавнице по броју превасходити могле... Већ у намери бесмо да Београд оставимо, а оно једанаести час падне, као што ми числимо, а по њиховом броју од восхожденија сунца шест избијаше. У исто време сви трговци место што би као код нас продавнице своје, кад на обед иду, позакључавати морали, оставе их сасвим без сваког чувара отворене, с палицом само једном врата препречивши, за знак да притјажатеља у продавници нема...»³⁷

Доцније, чаршије су, као концентрациона места трговачких радњи, и даље задржале свој значај, али се трговачки реон Београда ширио паралелно са становништвом и градским појасом. Чим је ово у већем броју населило који нови крај отварале су се одмах и трговачке радње. Педесетих година покреће се питање да се установи и стални београдски панађур«. А треба ли да се у Београду као средини између Цариграда и Беча, на месту где се састављају две велике реке, којима се у Црно море и Јадранско море долази, панађур један заведе и установи, о томе је вредно, сматрајући на важност предмета, у особитом чланку једном проговорити«. ³⁸ Међутим, како је у то време развој новчане привреде у целој земљи, а нарочито у Београду већ био поодмакао то и панађури, као органи доба натуралне привреде, нису могли успети, најмање у једном месту у коме је новчани промет био најјаче развијен. На два панађура, одржаних 1861, забележен је промет од 4216 грла стоке. Наредних година држана су по три панађура, али је промет бивао све мањи. 1862 сточни промет, као главни, био је 1345 грла, а 1863 год. само 294 грла.

Диференцирањем послова београдска детаљна трговина стално се рачвала у све већи број бранша. Од неколико бранша четрдесетих година после скоро једнога столећа, број бранша у детаљној трговини у Београду порастао је на близу 80. Око 20 бранша, као што је био случај и код заната, било је заступљено искључиво у Београду. У Београду је подела рада у детаљној трговини долазила до највећег изражаја, даван подстицај за увођење нових трговачких послова и за организацију трговине на савременијој бази. Београд је трговини служио за пример и подстрек. Све трговачке ради-

ности прво су се јављале у Београду и одатле шириле даље, у земљу.

Организација трговине. — Као и занати и трговина у прво време била је еснафски организована. Међутим, због одсуства изведене поделе рада између трговине и заната еснафска организација, сем изузетака, била је више мање мешовитог катактера. И сама Еснафска уредба предвиђала је да се, поред заната, може у радњи држати и продавати и мешовита трговачка роба. Али, са све јачим истицањем поделе рада између ове две гране радиности и њихова посебна еснафска организација постајала је изразитија. С друге стране, и у самој трговини, као што смо већ нагласили, не беше у јачој мери изведена подела рада. Члан 81 додатка Еснафске уредбе од 1849 давао је право трговцима да раде сваковрсном робом. У трговачким радњама тога времена могло се набавити све, почев од лекова па до животних намирница. Мануфактурне и бакалске радње, гвожђарнице, најчешће мешовите трговине, примале су се овлашћења да узгред продају и школске књиге. Углавном, сва се трговина делила на три бранше па је толико исто било и трговачких еснафа. То су: болтацијски, магазијски и бакалски.

Еснафска Уредба 1847 потврдила је еснафску организацију трговине, која је формално трајала до доношења Закона о радњама (1910). Стварно, већ при крају 19 века трговачки еснафи нису већ постојали у смислу јаким и утицајних сталешких организација. Они су се изживели много пре од занатских еснафа. Трговина је најпре осетила стеге еснафске организације и тражила реформу и нове законе. На челу овога покрета била је београдска трговина. Доношењем закона о радњама организација трговине постављена је на нову основу. На чело организације, као првостепена обртна власт, установљена је Трговачка Комора чији су органи била Трговачка удружења. Тада су у сваком месту основана Трговачка Удружења, док су у Београду Трговачка удружења почела да се образују и по браншама.

Београдски трговци, као највиши друштвени слој тога доба, били су први код којих се, поред акције за стварање званичне организације, јавља иницијатива за установљење и других установа, које могу користити не само трговини, него и култури и осталим привредним гранама. Активно учешће трговаца у Трговачком Одбору (нека врста саветодавног тела владе) доприноси покретању важних питања као што су: оснивање Народне Банке, изградња железница, организација речне пловидбе, доношење савременог трговачког и привредног законодавства итд. Доцније, трговци активно раде и у Привредном Савету и свима саветодавним телима при стручним министарствима. 1881 стварају своју највећу културну и просветну установу Трговачку Омладину, —

која установљава властиту приватну трговачку школу за школовање трговачког подмлатка, даје иницијативу да се сличан покрет осети у целој земљи, и покреће сопствени орган Трговински Гласник. Имајући, на тај начин, штампу у рукама београдски трговци успели су да дођу до врло великог утицаја у политичком и социјалном погледу, који је стварно произлазио из њихове економске моћи. 1891 створили су јединствену професионалну организацију у виду Српског Трговачког Удружења, које је, одмах по оснивању, постало носилац многих идеја и покретач великог броја питања у корист бржег изграђивања и стварања установа и органа капиталистичког напретка. Иницијативом Српског Трговачког Удружења основана је 1895 Берза, установљена установа за пензионо осигурање трговаца и хипотекарне зајмове (после Управе Фондова једина новчана установа која се бавила хипотекарним пословима), извршено неколико важних законских рефорама итд.

Београдска трговина имала је врло широку и, још више, врло утицајну организацију. Представници трговачког капитала почели су да задобијају утицај чим се осетио бржи капиталистички развитак, који је собом доносио и слабљење утицаја села на државну политику. Све до рата утицај трговачког капитала остао је доминантан. У Београду трговачки капитал држао је у својим рукама Народну Банку, већи део београдског новчарства, у колико није било страна, а преко кредита и оно у унутрашњости, добар део индустрије и један део занатства, које се користило банкарским кредитима. Најзад, из једног дела акумулисаног трговачког капитала, добила је знатан подстицај просвета, материјална и духовна култура целе земље, а нарочито и у првом реду Београда.

ЛИТЕРАТУРА

- ¹ Борђевић Тих. — Из Србије кнеза Милоша II — 288 стр.
- ² Куниберт — 464 стр.
- ³ Споменица 50 год. Београд. трг. омладине 1931.
- ⁴ Борђевић Тих. — Ор. cit. II.
- ⁵ Борђевић Тих. — Ор. cit. II.
- ⁶ Борђевић Тих. — Ор. cit. II.
- ⁷ Борђевић Тих. — Живот и обичаји народа књ. 15.
- ⁸ Борђевић Тих. — Ор. cit.
- ⁹ Борђевић Тих. — Ор. cit.
- ¹⁰ Борђевић Тих. — Ор. cit.
- ¹¹ Борђевић Тих. — Ор. cit.
- ¹² Борђевић Тих. — Ор. cit.
- ¹³ Шланг Игњат — Јевреји у Београду — Београд 1926.
- ¹⁴ Поповић Д. Ј. — О Цинцарима стр. 98.

- ¹⁵ Поповић Д. Ј. — Ор. cit. стр. 104.
¹⁶ Србске новине — 13. I. — 1847.
¹⁷ Срб. новине — 11. VII — 1842.
¹⁸ Петровић М. — Финансије и установе обновљене Србије II.
¹⁹ Петровић М. — Ор. cit. II.
²⁰ Трговински Гласник — 26-X-1891.
²¹ Трговински Гласник — 13-V-1899.
²² Куниберт.
²³ Трговински Гласник — 26-II-1895.
²⁴ Трговински Гласник — 22-X-1891.
²⁵ Државоопис — II — стр. 94.
²⁶ Петровић М. — Ор. cit.
²⁷ Државоопис — VI.
²⁸ Србске новине — 7-IV-1845.
²⁹ Срб. новине — 1853.
³⁰ Трговински Гласник — Какав би требао да буде Београд
 10-X-1891.
³¹ Ђорђевић Тих. — Ор. cit. I.
³² Виловски Ст. — Метаморфоза Београда стр. 64.
³³ Виловски Ст. — Ор. cit. стр. 91.
³⁴ Ђорђевић Тих. — Ор. cit. I.
³⁵ Поповић Сретен — Путовање по новој Србији.
³⁶ Пирх Д. О. — Путовање по Србији.
³⁷ Петровић Мих. — Београд пре 100 година.
³⁸ Срб. новине — 13-I-1848.
- Нецитирана издања:* Ђерић Милорад — Општа историја трговине I и II; Извештај Министарства народне привреде — Б. 1906; Мирковић Др. Мија — Трговина и унутрашња трговинска политика; Драгиша Лапчевић — Наша стара трговина; Извештаји Трговачке Коморе у Београду за 1911 и за 1912-13 г.; Др. М. Нинчић — О значају и улози српског трговца Б. 1910; Др. Мијо Мирковић — Сеоски дућани; Чеда Мијатовић — О историји трговине — друго издање.

НОВЧАРСТВО

Банкарство. — Прва организација новчарства јавила се у Београду и то из разлога, јер је у њему новчани промет био највише развијен, а са тим у вези и радиност — трговачка и занатска — чије се развијање у будућности није могло замислити без организације кредита. Док привредни односи беху још примитивни потребе кредита могли су да задовоље државна каса и неколицина богатијих људи. Кредитни односи у то време почивали су на поверењу. Међутим, када су везе постале сложеније, када се производни процес почео брже да измењује, а у производњи осетио јачи напредак, капиталистички развитак пошао напред, почела је све више да се осећа потреба за кредитом. Потреба се прво и највише осетила у Београду. Мисао о оснивању Народне Банке, али првенствено као кредитне па тек потом као емисионе установе, јавља се још 1845.¹ Као главни задатак ове установе наводи се тада: давање новца на зајам, примање капитала и улога, а тек у 6 тачци задатака напомиње се и њена емисиона дужност: »примати готове новце, с овима радити и издавати записе, које место готовог новца иду и примају се«. Истовремено тражи се и оснивање једне дисконтне банке за трговину »која ће вексле на београдском плацу . . . . исплаћивати«.

Прво формирање капитала у Београду вршено је по свима законима примитивне акумулације капитала: брутално, без икаквих скрупула и безобзирно. Поред високог интереса, који је био редовна појава, долазиле су и многе друге злоупотребе — двострука наплата меница, бележење веће меничне суме, намерно зарачунавање већег интереса итд. Оваквом начину формирања капитала служила су, такође, и свадбена и укопна друштва, која су се појавила у Београду осамдесетих година и из којих је изишао приличан број богаташа. Резултат њихова рада био је богаћење појединаца на рачун целине; ова друштва служила су као средство за безрадно акумулисање капитала у рукама појединаца. На сићушним сиротињским уштеђевинама које су одвајане од устију створено је више београдских капиталиста.

Временом, број људи који су један део акумулисаног новца стављали у промет преко кредитних послова, бивао

је све већи. Али су се мењали и услови рада. Кредит је све мање могао да почива на моралним обавезама, на поштењу. Отуда се све јаче осећала потреба да се за кредитне операције, без којих се није могао замислити даљи економски напредак, створи нужна правна и законска подлога. Исто тако, ради стварања што ширих кредитних могућности, растурене капитале требало је сјединити, створити могућности да се збир ситних слободних новаца сакупи и као такав стави на расположење радиности и учини продуктивним. Сем тога, стално је расла и потреба за стварањем емисионе установе, која би организовала новчани систем и обезбедила довољну количину новца, као средства плаћања. Осамдесетих година у оптицају је било само 25 милиона динара или око 13 динара на главу целокупног становништва. Међутим, укупна сума средстава кредитних установа, сакупљених на бази организације акционара, крајем 1884 износила је око 6 милиона динара.

Решавање оба ова питања имало је највише подстрека од стране београдских трговаца. Они су први осетили потребу за организацијом кредита и за стварањем емисионе установе. Њиховом иницијативом питање оснивања Народне Банке понова је покренуто 1859 у Трговачком Одбору и, најзад, 1884, приведено дефинитивном решењу. И овога пута оснивање Народне Банке више је било мотивисано потребом организације кредита, него ли новчаног система. Друго је сматрано само као средство за остварење првог задатка, који је био примаран. У формулисању циља Народне Банке прво је наглашен рад на унапређењу земаљске привреде и његово помагање путем кредита, па тек потом регулисање новчане циркулације и старање о доброј организацији новчаног система. Са оснивањем Народне Банке у Београду активности трговачког капитала створене су могућности бржег акумулисања и повољнији услови рада.

Прва чисто приватна кредитна установа у Београду основана је 1869. То је била Прва Српска Банка. Уплаћени капитал банке износио је 1,400.000 дин. и ако је првобитно било предвиђено 12,000.000 дин. У оснивању банке са половином капитала учествовала је једна страна банка. Банка је добила и низ повластица од стране државе. Али и поред свега тога, због замашности послова у које се упустила, већ наредне године пропала је. Пре оснивања Прве Српске Банке у Београду је створена Управа Фондова, која је за главни задатак имала организовање сељачког кредита. Доцније, 1898, не испунивши своју прву намену, Управа Фондова је претворена у хипотекарни завод и као таква највише користила Београду, јер му је пружила могућности бржег грађевинског дизања, као и ослобођење једног дела капитала за продукциони процес.

После пада Прве Српске Банке, 1871, оснива се у Београду, од стране домаћих људи, Београдски Кредитни Завод, који успева да за нову кредитну организацију привуче поверење имућних људи, и да психолошки утиче на даље изграђивање кредитних установа. Но и поред тога требало је да прође више од двадесет година па да Београд добије неколико новчаних завода. Ова спорост у развијању банкарске организације у Београду може се тумачити на тај начин, што је Београд већ 1884 добио Народну Банку, као емисиону и највећу кредитну установу у земљи, и у њу уложио највећи део својих расположивих средстава (од 20.000 уписаних акција на Београд је отпадало 11.977 и то по редукцији неколико хиљада преуписаних).

Први новчани заводи у Београду дали су подстрека да се стварању кредитне организације приступи и у земљи. Карактеристична је појава да београдски новчани заводи ни у то време, па ни доцније, нису показивали тежњу да организују филијале, да од малих новчаних установа у земљи стварају мрежу својих афилијација и тако утичу на концентрацију банкарских средстава. Одсуство ове тенденције свакако је резултат карактера београдског новчарства, који оно није ни у колико изменило све до рата. Његов карактер од почетка био је: општост (по пословању) и распарчаност (по величини средстава). Прва одлика није допуштала да се банкарски систем у Београду специјализира. Друга се одлика огледала у великом броју малих, ситних завода и сталној тенденцији хоризонталног ширења.

Београд је стално остао центар новчарства благодарећи највише што је био седиште великих привилегованих установа. 1894 у Београду је било 7 новчаних завода (у целој земљи 62), са 6,827.779 дин. уплаћеног капитала (цела земља 14,561.356 дин.), 886,807.082 дин. обрта у наведеној години (код свих новчаних завода у земљи обрт је у поменутој години био 1.377,091.241 дин. (и 800.499 дин. чисте добити) код свих завода у земљи чиста добит била је 1,622.459 дин.). После 12 година развијања новчарства у земљи и у Београду, стање у 1906 пружа нам ову слику:

		Цела земља	Београд
Број новчаних завода		119	37
Уплаћени капитал	дин.	28,957.066	18,714.975
Улози на штедњу	„	35,223.484	15,258.149
Укупни обрт	„	3,572,878.842	2,695,418.494
Чиста добит	„	3,639.845	2,245.734

Као што се из овога види, београдски новчани заводи, у односу на све заводе у земљи, имали су у пословној 1906: уплаћеног капитала 65%, улога на штедњу 43%, обрта 75%,

чисте добити 62% од збирне суме код свих завода у земљи. Ове цифре најбоље сведоче о јачини Београда у погледу банкарског капитала. Будући у том погледу најјачи, Београд је могао да обезбеди за себе најширу акумулациону базу, која се, у извесним пословима, простирала на целу земљу. Тај је случај био са пословима око кредитирања банака у унутрашњости земље, који су за београдске новчане заводе претстављали врло сигурне послове и доносили приличну добит.

Године 1912 београдско новчарство, у поређењу са новчарством целе земље, пружа нам ову слику:

	Србија без			
	Београда	Београд	Укупно	%Београд
	У хиљадама динара			
Број завода	143	44	187	
Уплаћен капитал	21.923	29.269	51.193	57
Резервни фондови	3.286	3.786	7.072	53
Улози на штедњу	36.707	28.306	65.033	43
Кредитори	20.406	81.842	102.249	80
Дисконт	58.494	25.343	83.837	30
Ломбард	2.966	7.320	10.287	71
Дебитори	12.556	83.455	96.012	86
Непокретности	3.335	4.904	8.239	60
Чиста добит	1.714	3.106	4.820	62

Основна карактеристика у овоме прегледу показује се у великој развијености кредитних послова по текућем рачуну код београдских завода. То је из разлога, јер је Београд био центар увозне трговине, а са кредитима је знатно учествовао и у помагању извозне трговине. Исто је тако карактеристична и велика разлика у позицији дебитора. Овде се показује велико учешће београдских новчаних завода у кредитима Народне Банке. Као што смо рекли, за привредни развитак Београда Народна Банка и Управа Фондова биле су од великог значаја. 1893 Управа Фондова имала је 9.288 дужника са 37,494.173 динара дуга. Од овога је на Београд отпадало 1.452 дужника са 11,380.415 дин. што чини 30.32% свега дуга. 1910 од 45.5 мил. дин. укупних зајмова на Београд је отпадало 23.9 мил. дин. или 52.5%. Сличан је однос увек остао. Једна трећина хипотекарних зајмова увек је отпадала на Београд. Исти је случај био и са кредитима Народне Банке. 1908 године 70 места, која су се могла користити банчиним средствима, уживала су кредит у износу 9,555.050 дин., док је сам Београд био кредитован са 19,930.000 дин. У погледу поделе кредитног волумена прво место су заузимали новчани заводи, затим увозници, па индустријалци и, најзад, извозници. Ова је чињеница углавном била услов-

љена концентрисаношћу привредне радиности, нарочито новчарства и увозне трговине, у Београду и уједно била једна од важнијих полуга целокупног привредног и социјалног напретка Београда.

Београдско новчарство прво је учествовало у финансирању и оснивању индустријских и саобраћајних предузећа, ма да је делатност на овоме пољу, све до рата, остала у зачетку. Банкарство још није располагало толиким средствима, да би поред финансирања увозне и извозне трговине, као и новачних завода у унутрашњости земље, могло да издвоји и знатније суме за инвестирање у индустријска предузећа. Сем тога, за јаче ангажовање у овоме правцу београдском новчарству недостајале су и нужне пословне способности, које оно, благодарећи својој универзалности, расцепканости и непосредној везаности за трговину, није могло да развије у савремену банкарску политику.

Заложни посао у Београду помиње се доста позно. У прво време он је неорганизован, врше га приватна лица, без икаквих законских регула и без икакве контроле. Сам посао био је врло лукративан. Новац дат на основу залогe вукао је велику камату, знатно већу од просечне, а сем тога заложни посао омогућавао је разне злоупотребе на штету залагача. Тако је било све до 1902 када се у Београду јавља прва институција за заложни посао.

Хипотекарни посао радила је једино Управа Фондова. Њега су доцније прихватиле Хипотекарна банка Трговачког Фонда и Заложна Банка. Али, како су промене у својинским односима бивале све јаче, а тражња хипотекарног кредита брзо расла, ове установе нису биле у стању да удовоље све потребе и поред тога што је Управа Фондова често и више од половине својих расположивих сретстава пласирала у Београду. Недостатак капитала Управа Фондова је покушала да отклони издавањем облигација у земљи и на страни, али у томе потхвату није успела све до 1910, када је почела са издавањем првих заложница на страним тржиштима капитала.

Осигурање. — Осигурање се јавља у Београду много раније него ли новчани заводи. Прво осигурање помиње се већ 1839. Те године осигурао је у Београду неки Зубан своју кућу. Међутим, одмах после неколико дана кућа изгори и агент Тршћанског осигуравајућег друштва, који се налазио у Земуну и код кога је било извршено осигурање, исплати одмах осигурану суму од 175 талира.² Овај случај, коментарисан на привлачан начин у штампи, побудио је интересовање за осигурање. 1844 за послове осигурања јављају се већ непосредни заступници у Београду. У Србским новинама од 11 октобра 1844 Војиновић и Содруг саопштавају: »Бечко главно друштво осигурања, имајући капитал од 36 милиона гро-

ша, опуномоћило је нас подписане за своје главне мјестозаступнике за Београд и целу Србију, да се код нас сва покретна и непокретна добра, као: куће, дућани и друге стаје, намештај кућни, дућански еспап итд. од ватре, грома и земљотреса, исто тако и еспап, који из Србије за Аустрију иде, од потопа, за малу награду, осигурати могу, и обвезује се свако код нас осигурано добро, ако пропадне, по гласу истинити доказателства исплатити».

Од институција за осигурање прво су се јавиле филијале страних друштава. Прву филијалу основало је друштво Анкер (1861), затим се јавља Тршћанско опште осигуравајуће друштво (1867), Норд Бритиш и меркантиле (1874), Грешем (1877), Њујорк (1886). Искључиви монопол осигурања страна друштва имају скоро све до краја 19 века. 1897 јавља се прва домаћа осигуравајућа установа — Београдска задруга. Затим се 1902 јавља још једно страно друштво — Русија, 1906 домаће — Србија итд. Највећи део осигурања, које је тек од деведесетих година почело брже да напредује, отпадао је на страна друштва. Доцније, домаћа друштва нису могла тако брзо и толико ојачати да у погледу реосигурања не зависе од страних друштава. Главни посао у осигурању био је живот и нешто пожар, а највећи је део послова отпадао на Београд. Временом, конкурентска борба између домаћих и страних друштава постајала је све живља.

Берза. — Економски живот Београда у прво доба имао је да се бори са много недостатака. Ако га је његов природни и саобраћајни положај чинио вековима трговачким средиштем, недостајали су му многи други елементи. Један од тих био је и отсуство новчаног система. У циркулацији су били разни новци. Број оних, који су били тачно обавештени о кретању курсева појединих врста новца, није био тако велики. А и могућности за ово обавештавање биле су врло ограничене. Тешкоће су се нарочито осећале када је Кнез Милош почео да води политику побијања појединих врста новца. То је изазвало велике забуне, а многим је наносило штете. Стога је Кнез Милош, као што смо рекли, ради правилне наплате државних пореза, приступио издавању новчаних тарифа.

Отсуство новчаног система и често колебање курсних вредности новчаних јединица, које су биле у промету, претстављало је велике тешкоће за трговину. Стога се, као што смо навели, већ 1830 јавља идеја о оснивању Берзе. Те године Панта Хаџи Стоилов у једном писму износи Кнезу Милошу потребу да се оснује некаква установа, која би служила контролисању кретања вредности новца. Међутим, Милош је одбио овај предлог. Вероватно из разлога што није желео да испусти из руку положај јединог мењача у земљи. То у толико пре, јер му је овај положај доносио велике зараде.

Невоља са новцем није била само у томе што су се курсеви мењали често и што га је било разног. Тешкоћа је било и са те стране што не беше довољно новца, а нарочито ситног. У једном напису о животу у Београду³ каже се: »Што се новца тиче доста велика је и с њим невоља, особито што ситних новаца те пара нема доста. Кад човек што купи, по највише мора изгубити по неколико пара, што преко 10, или 20, или 30 претиче, јер продавац нема да му врати. А доста је пута видети где се купац са продавцем погађа има ли му вратити пара, пак овај каже да нема и тако прекину посас«. Као што се из овога види, многи је пазар морао бити прекинут због тога, што није било ситних новаца ради враћања кусура.

Доцније, када је поштански саобраћај са иностранством боље организован, када је у Београду отворена аустријска пошта, у Србским новинама почело се са објављивањем курсева бечке и пештанске берзе. Објављивање ових берзанских извештаја учинило је да и шири круг буде обавештен о кретању курсева новаца, који су у земљи циркулисали. Сем тога, преко новина читаоци су у свакој потребној прилици обавештавани о свакој важнијој промени оних валутних јединица које су циркулисале у земљи.

Али, када се узме у обзир незнатан број читалаца Србских новина у оно доба, јасно је да све ово није било довољно, нарочито трговачком свету. Па ни за сам Београд. Стога се 1852 покреће понова питање оснивања Берзе у Београду. Овога пута питање оснивања Берзе покреће београдска Читаоница. Поред неколико осталих установа Читаоница је у ово време била важно средиште социјалног и културног живота Београда. Око ње је био сакупљен највиши слој београдског друштва овога времена. Руководиће се интересима економског, социјалног и културног напретка Београда, она је покретала све идеје чије би остварење могло ма у коме од ових праваца да користи. Будући да су трговци највећим делом били њени чланови, то Читаоница покреће и таква питања, која стоје у непосредној вези са унапређењем економског живота Београда. Једно од ових јесте и питање оснивања Берзе.

Србске новине од 16 септембра 1852 објавиле су цео текст предлога Читаонице, који је упућен Попечителству Просвешћениа. У томе се предлогу, између осталог, каже:

„Како су трговци београдски, у држави аустријској често послове своје трговачке имајући, због несталности папирног, у реченој држави текућег новца, мотрити морали на курс новаца папирни према златним и сребрним, учинило је управителство читалишта београдску наредбу, да се сваки дан из долазећи новина курсеви новчани и менични бележе на једној црној, при улазу у собе читалишта намештеној

табли, да трговци овдашњи, не морајући у себе долазити, одмах како споља дођу, стање речени курсава споља увиде и брзо се опет у своје дућане и писарнице вратити могу.“

У жељи да београдску трговину још више унапреди решило је да „... испод табле на којој се свагдашње новчани и менични курсеви бележе, намести астал један и на овоме тевтер, у који сваки, који еспап какав продати или купити жели, да упише сам пред момком за то одређеним, или преко истог момка, каквог еспапа, колико и на ком месту на продају или за куповину има. За свако овако уписание да се за сад по пола цванцика за рачун читалишта наплати“.

Као разлози, који су руководили београдску Читаоницу да учини овај предлог наводе се: 1) да се ударе темељи правој Берзи; 2) да се створи место на коме ће се моћи сваки трговац редовно информисати о куповини и продаји; 3) да се користи сензалима, који ће се на овај начин лако оријентисати у понуди и тражњи разне робе.

Попечителство Просвешћениа одобрило је овај предлог београдске Читаонице 9 септембра исте године и, на тај начин, ова установа, још у примитивној форми, почела је да служи као Ефектна и Продуктна Берза.

После три и по деценије, иницијативом Српског Трговачког Удружења, буде донесен Закон о Београдској берзи. Питање оснивања Берзе, као институције за концентрисање и контролисање трговине ефеката и робе, формално је тек сада решено. Међутим, до почетка рада Берзе требало је да протекне још неколико година.

Марта првог 1887 београдски трговци одржали су збор у Грађанској Касини. На овоме збору буде изабран одбор трговаца са задатком, да изради Статут и изврши све припремне радње за отварање Берзе. Овај одбор, међутим, није свршио свој посао и идеја о оснивању Берзе била је понова на путу замирања.

Тек после неколико година, идеју о оснивању Берзе, понова узима у своје руке Српско Трговачко Удружење, као највећа професионална организација у оно време. 21 новембра 1894 одржана је прва скупштина Берзе у Грађанској Касини на којој је усвојен статут и извршен избор часника Управе. Свечано отварање Берзе обављено је 1 јануара 1895, а први састанак је одржан 3 јануара. Одмах, у прво време, поред ефектних рађени су и робни послови. Ови други обустављени су наредне године у недостатку материјала, али су већ априла 1897, иницијативом трговаца са Саве, понова уведени.

Карактеристично је да су Београдску Берзу основали трговци. Они су у то доба били најразвијенија привредна група, која је уједно била и представник нашег првог новчарства, које се формирало из трговачког капитала. Бео-

градска берза дуго времена носила је чисто трговачки карактер, јер су трговци чинили претежан део њена чланства, као што су и Народну Банку основали и водили трговци. Тек доцније у чланству Берзе јављају се новчане институције и берзански спекуланти.

Првих година рад на Берзи био је врло ограничен. Услед слабо развијеног новчарства и недостатка уопште акционарских друштава оскудевало се у материјалу за берзанске операције. Трговина ефеката била је тек у зачетку, а тржиште државних хартија у иностранству. Главни су били дневни послови, али је и од њих највећи део обављан ван Берзе. Јача привлачност Берзе осетила се онога момента када се у пословању јављају сукоби и чести спорови. Најважнији посао био је трговина наполеондорима. Робни послови слабо су се развијали и то из разлога, јер се у Београду од тога доба није могла никако у већој мери да концентрише извозна трговина. Од девиза рађене су углавном Беч, Пешта и Берлин, државе којима је гравитирао наш извоз и одакле је долазио увоз.

Како су се развијали берзански послови од оснивања Берзе па до рата види се из овога прегледа:

	Дневни послови				Термински послови			Укупно
	Валуте	Девизе	Ефекти	Роба	Валуте	Ефекти	Роба	
	с в е у м и л и о н и м а д и н а р а							
1895	6.2	2.4	0.4	0.1	1.2	0.02	0.01	10.5
1896	11.3	1.8	0.5	—	3.5	0.1	—	17.5
1897	15.2	2.5	0.3	0.4	3.5	0.02	0.1	22.3
1898	19.5	2.6	0.6	0.9	6.7	0.02	0.1	30.7
1899	25.1	3.4	0.5	1.2	5.4	0.008	0.7	36.5
1900	14.6	3.0	0.8	0.4	4.9	—	0.8	24.6
1901	15.7	3.6	0.5	0.2	1.5	0.03	0.1	21.9
1902	23.1	5.6	0.7	0.5	1.8	—	0.2	32.3
1903	25.7	4.9	1.5	0.2	1.8	0.007	0.1	34.5
1904	22.8	4.3	0.8	0.5	1.0	0.02	0.3	30.0
1905	21.4	3.7	1.1	1.3	0.4	—	0.3	28.5
1906	20.8	2.8	0.8	0.03	0.1	—	0.03	24.7
1907	14.2	3.0	1.3	0.02	0.03	0.02	—	18.7
1908	21.8	3.1	0.8	—	0.1	—	—	26.0
1909	25.8	5.1	0.9	—	0.8	—	—	32.8
1910	19.8	6.4	2.0	—	0.1	—	—	38.5
1911	14.5	5.8	1.8	—	—	—	—	22.2

Као што се из овога прегледа види, послови на београдској Берзи напредовали су врло слабо. Због неразвијености послова Берза је стално била у кризи. Често је долазила у опасност да буде затворена. Као разлози отсуства већих послова на берзи наводе се:⁴ 1) анимозитет мењача и банкара

према Берзи као установи која им је одузимала зараде из разноврсних новчаних спекулација; 2) други разлог лежи у пословној политици београдских банака, које су захтевале од својих дебитера по текућем рачуну, да своје потребе у девизама покривају њиховим посредништвом; 3) трећи разлог лежи у апстиненцији државе према Берзи.

Ма колико постојали ови разлози, они само делимично могу да објасне неразвијеност послова на Берзи. Главни разлог, несумњиво, лежи у позном капиталистичком развоју Србије, који све до рата, па ни у Београду, није још био дошао до онога степена на коме се јавља потреба што шире и што боље организације новчаног тржишта чији је један од важних органа Берза.

ЛИТЕРАТУРА

---

¹ Србске новине — бр. 88 и 89 — 1845.

² Срб. Новине — 18. XI. — 1839.

³ Срб. новине — 7. XI. — 1841.

⁴ Вајкитсх В. — Monnaies, banques et bourses en Serbie — Paris 1919.

Нецитирана литература. — Kukla St. — Razvitak kreditne organizacije u Srbiji; Kosier Lj. — Narodna banka 1884—1924; Споменница 25-годишњице Народне банке; Alexander B. — Das jugoslavische Bankwesen; Споменница Хипотекарне банке Трговачког фонда; Лапчевић Драгиша — Наше државне финансије, итд.

ИНДУСТРИЈА

Индустија представља најпознију грану радиности. Почела је да се ствара тек онда пошто се трговачки капитал прилично акумулисао и из области трговине прелазео у банкарство и индустрију. Пре тога, наилазимо на чешће помињање индустријских предузећа у Београду, али су све то у ствари биле веће радионице, које су, поред послодавца, упославале и по неколико радника. И у индустријском развиту Београд је био први и остао све до рата индустријски центар Србије. У Београду је било највише капитала инвестираног у индустријска предузећа, највећа индустријска производња и највећи број индустријског радништва.

Основна карактеристика индустријског развитака у Београду огледа се у томе што су предузећа, највећим делом, настајала проширењем и машинизирањем занатских радионица. Мањи је број оних предузећа, која су стварана уписом капитала на акционарској основи. Затим, прва индустријска радиност заснивала се махом на преради домаћих сировина. Изузетак у овоме чини доцније концесионирана индустрија, која је, благодарећи широким повластицама, развијала и оне индустријске гране за које је сировине требало увозити и са стране.

*

Што се услова тиче за развитака индустрије у Београду током времена они су се стално поправљали. У Београд је стално био прилив најбоље радне снаге, а што се надница и услова рада тиче, они се, у општој просечности, ни у колико нису разликовали од стања, које је владало у целој земљи. Радно време свуда је било високо (нешто ниже у државним индустријским предузећима), наднице по правилу ниске. По подацима о индустријским предузећима и условима рада у њима, које је саопштио г. Д. Лапчевић у својој књизи *Положај радничке класе и синдикални покрет у Србији*, излази, да су радно време и наднице, узете у просеку, биле исте у индустријским предузећима у Београду и у унутрашњости

земље. »Интересна је појава: да се наднице отпочињу пети од 1862-69—1881-85, зато што у томе добу отпочињу расти потребе за радницима у већој мери него што их има, а од 1886-90 опадати, јер се на радној пијаци почиње појављивати све већи број најамних радника, већи него што је стварна потреба за њима«.¹ Исти процес запажа се и у кретању надница у Београду. Надничар, који је 1905 плаћен 2.10 дин., 1908 добија само 1.78 дин., док је у истом периоду килограм хлеба у цени скочио са 0.18 на 0.24 паре. То значи опадање реалне наднице, јер су у овоме периоду исто тако у цени знатно скочили и остали предмети живота. Понуда радне снаге на тржишту рада у Београду од 1900 била је увек знатно изнад стварне потребе и није допуштала неко приметније померање услова рада и надница од линије опште просечности у земљи. Шта више, у погледу радне снаге београдска индустрија била је у повољнијем положају од оне у унутрашњости земље, имајући и већи избор и радно способнију снагу. Исто тако, благодарећи развијености стручне наставе, Београд је био у положају да добије и прву домаћу стручну радну снагу, јевтинију од стране.

И у погледу снабдевања капиталом београдска индустрија била је у најповољнијем положају, у колико је овај уопште могао бити повољан у недостатку организације индустријског кредита. Каматна стопа у Београду била је увек нешто испод оне у унутрашњости земље. До кредита се могло и лакше и брже доћи. Увећање домаћег капитала приливом страног прво се осетило, такође, у Београду и прво користило његовој радиности. »На пијаци београдској налазе се две нове стране банке, које су пружиле олакшицу оптицају и новца у њима и притицају новца са стране: неприлике о недостатцима за развијање индустрије због немања довољно новца у нас су отклоњене«.²

Снабдевање модерним погонским средствима омогућено је тек по оснивању електричне централе, која је створила услов да се мотор појави и у мањим занатским радионицама и да моторна снага почне да потискује ручну. Тиме је био условљен бржи технички напредак у занатству и индустрији.

Што се сировина тиче Београд је био у повољном положају снабдевања и то како из земље тако и из иностранства. Истина, оскудевао је у блиским сировинским базама, али је саобраћајно везивање отклонило недостатке са ове стране.

Саобраћајни положај Београда, са гледишта прометног, био је у сваком погледу најповољнији.

Београдска индустрија имала је и ту повољну околност што су њени финални производи уживали заштиту општинске трошарине. За готове производе, у колико су се ови израђивали у Београду, београдско тржиште било је нека врста

монопола. Напротив, сировине потребне београдској индустрији уживале су трошаринско ослобођење. У колико овога и није било увек, тенденција ослобођења београдске индустрије од плаћања трошарине на сировине провлачила се кроз све тарифске реформе. То је један од разлога да се у Београду развијала првенствено она индустрија, која је служила подмирењу потреба локалног потрошачког подручја.

Сем ових, неколико услова нису били баш најповољнији. Један од ових је висока земљишна рента (знатно виша него ли у унутрашњости); која је апсорбовала веће инвестиције у земљишта. Други неповољан услов огледао се у недостатку индустријског реона, који би био добро саобраћајно повезан са водом и железницом. Као неповољан услов могла би се, затим, узети економска и фискална политика општине, нарочито скупоћа њених услуга, у првом реду воде и електрике, који је проблем за београдску индустрију остао актуелан још и данас. Али се не би могло претпоставити да су ови услови у јачој мери могли да умање повољност првих, који су за индустријску радиност битнији.

*

Прва већа радионица у Београду, која је названа индустријом, основана је 1810. То је била мала тополивница за оправљање и изграђивање топова, коју су установили установници под Карађорђем. 1830 основана је фабрика шподијума. Доцније, предузеће је проширило свој рад и на производњу туткала. Ово предузеће постоји још и данас. После дужег низа година, 1847, извршена је обнова прве тополивнице, а после десет година њена рада у Београду пренета је у Крагујевац где и данас ради као Војно-Технички Завод. 1839 неки Карл Краловански обавештава оштетство Београда да је основао прву фабрику сирћета, која је у ствари била обична занатска радионица разликујући се од осталих по томе што је носила назив »фабрика«.³ 1845 наводи се како се »у Србији јавио лане један човек од српског рода коме је жеља о своме трошку малу једну фабрику чојану близу Београда подићи; његово писмено предложење још решења добило није, но међутим је од стране надлежног попечитељства препоручено«.⁴ 1848 јавља се о новом индустријском потхвату. »Овдашњи житељ и трговац г. Н. Котула пријавио се писмено правителству нашем, како жели овде у Београду подићи фабрику за свеће назване мили и сапун познат под именом еленин сапун, али да му се да право, да за двадесет година нико други фабрику такву подићи у Србији не може.« На ову молбу Н. Котуле донето је височајше решење 12 фебруара ВНо 131, којим му се даје искључиво право (монопол) за 14 година но с тим, да право отварања искористи за годину дана и да никоме не смета у топљењу лоја и трговању са мили све-

ћама.⁵ 1850 држава је подигла у Топчидеру фабрику за израду војног сукна и одеће, која је радила до 1870, а тада продата као нерентабилна. Исте године основана је у Београду и прорадила Кнежева пивара. Две године доцније јавља се да је подигнута »парном силом терана ролна воденица, коју је Његова Светлост саградити дала« и која ће »подмиривати оскудицу у фином белом брашну за којом смо великом благодарности Светломе Књазу обавезни«. Исте године истиче се потреба да се „општинским трошком или на акције“ подигне једна циглана „јер досадашња скупоћа и оскудица цигала много смета грађењу нових дома“.⁶ Те године је отпочела и рад фабрика свећа и сапуна Н. Котуле. Производи ове фабрике имали су сопствену марку: „Котула у Београду.“⁷ А браћа Велни препоручују своје пиво „из пиваре налазеће се у Палилули“, које носи назив „Унтерцајх“⁸ и т. д.

*

Прва индустријска предузећа у Београду била су млинови и пиваре. Први парни млин подигнут је 1863 у Београду. 1893 било је 21 индустријско предузеће у којима је било инвестирано једва око пет милиона динара. Упослено је било око 520 радника, а вредност индустријске производње, у наведеној години, изузев млинске и пиварске индустрије, представљала је 684.360 динара. Пива је произведено 46.683 хектолитара или 85% укупне производње у земљи; брашна је самлевено 4.322.200 килограма. У истој години вредност индустријске производње у целој земљи износила је незнатну суму од 2.1770.600 дин. што значи да је само у Београду произведено више од 30% укупне индустријске производње у земљи. По врстама радиности београдска индустрија изгледала је овако (цифре у загради односе се на број упослених радника): за прераду гвожђа (93), једна браварска радионица (30), радионица за штављење кожа (30), за производњу мастила, сапуна и др. (7), за производњу шподијума и туткала (13), за производњу шпирта (29), једна столарска радионица (30), две корпарске радионице (12), за производњу сода воде и ликера (4), четири циглане и црепаре (98). Као што се види, сва ова индустрија била је развијена првенствено за покриће потреба локалног тржишта. Затим, код већине ових предузећа по среди су нешто увећане и модернизоване занатске радионице, које су биле на путу претварања у права индустријска предузећа.

Али, када су ударене прве основе, развитак индустрије у будућности ишао је брже. Трговачки капитал показивао је све веће интересовање за ову грану радиности. Ако је није директно оснивао и водио, он је потпомагао кредитима. Нарочито када је индустријској радиности пружена царинска

заштита њен развитак био је знатно, подстрекнут. 1908 Београд је имао 63 индустријска предузећа по покретној снази овако подељена: ручна 23, парна 39, на води 1. Уложен капитал у индустрију прешао је 25 милиона динара, док је број уполслених радника достигао 4000. Вредност целокупне индустријске производње у земљи, у наведеној години, износила је 52.666.612 дин., од чега је на вредност производње београдске индустрије отпадало 30.337.114 дин. или нешто више од 57%. Овај проценат доказује да је, после 1893, индустријски развитак у Београду био знатно јачи од онога у земљи, управо да је Београд и у ово време био још јачи центар индустријског развика. Исто тако, Београд је био центар и за производњу пива и брашна. 1908 производња пива у целој земљи била је 108.398 хектолитара, а у Београду 72.456 хл. или 66%. Исте године сви млинови у земљи самлели су 125.026.682 кг. брашна, од чега на млинове у Београду отпада 30.943.348 кг. или око 25%.

Стање београдске индустријске производње у 1908 изгледало је овако:

	Покретна снага				Конских снага	Број радника	Вредност производње дин.
	Предузећа	ручна	пара	вода			
Сирћета и соде	1	1	—	—	—	5	15.350
Шпирта	1	—	1	—	8	7	152.000
Соде	2	—	2	—	4	4	6.150
Сирћета	1	1	—	—	—	1	1.200
Шподијума	1	—	2	—	50	35	200.000
Електрике	1	—	1	—	5000	324	689.000
Боја, фирнајза, лака	1	—	1	—	8	10	180.000
Жижица	1	—	1	—	60	100	656.640
Дувана	1	—	1	—	40	662	17.512.990
Цигар папира	1	1	—	—	—	36	1.381.956
Запушача	1	—	2	—	5	—	24.000
Картонажа	1	—	1	—	12	55	120.000
Сита	1	—	1	—	6	46	80.000
Трикотажа	1	—	1	—	60	140	400.000
Сламних шешира	1	—	1	—	—	65	150.000
Филцаних шешира	1	—	1	—	10	45	140.000
Чоколаде и бонбоне	2	1	1	—	100	77	156.951
Каруца	1	—	1	—	8	16	90.000
Куфера	1	1	—	—	—	9	23.363
Тканина	1	—	1	—	190	205	600.000
Фуруна	1	1	—	—	—	3	3.600
Амрела	1	1	—	—	—	30	80.000
Рубља	3	1	2	—	6	54	21.000
Цементних плоча	1	1	—	—	—	5	3.400
Машина	1	—	1	—	120	250	616.030

Ливница	1	—	1	—	10	20	30.000
Машина	1	—	1	—	25	90	415.122
Стругара	2	—	2	—	312	280	712.053
Кланица	1	—	1	—	170	125	5.111.608
Леда	1	—	—	—	—	—	30.401
Перионица	1	—	1	—	20	?	45.000
Пекарница	1	1	—	—	—	12	100.000
Литографија	2	2	—	—	—	31	66.000
Гранита	2	1	1	—	12	105	150.000
Цигљане	9	8	1	1	11	365	371.000
Керамике	1	1	—	—	—	6	9.000
Београд укупно	52	23	31	1	6250	3222	30,337.414

Од градова у Србији Београд је све до светскога рата остао индустријски центар. У њему је било и највише и највећих предузећа; прва акција за изграђивање индустријске политике и индустријских организација дошла је из Београда. Прво питање из области индустријске политике, покренуто од стране Београдске индустријске коморе, било је питање организације индустријског кредита. Проблем је био у непосредном снабдевању индустрије кредитом, а не преко банака, које су, на овај начин, учествовале са добрим процентом у индустријском профиту и успоравале акумулацију индустријског капитала и индустрију чиниле у највећој мери зависном од банкарства. Да би се ово питање решило тражено је оснивање Привилеговане Индустријске Банке, које је питање актуелно још и данас. У Београду је, такође, никла и прва организација индустрије. 1903 основано је Удружење српских индустријалаца, које је септембра исте године покренуло и свој лист. 1912 организована је Индустријска Комора, а као њен орган удружење индустријалаца. Интересне организације, на бази картелних споразума у погледу цена и деобе тржишта, биле су тек у зачетку.

ЛИТЕРАТУРА

¹ Лапчевић Драгиша — Положај радничке класе и развитак синдикалног покрета у Србији.

² Стојановић Коста — Говори и расправе III.

³ Србске новине — бр. 40 — 1839

⁴ Србске новине — 19. IX. 1845.

⁵ Србске новине — 17. II. 1848.

⁶ Србске новине — 31. I. 1852.

⁷ Србске новине — 16. XII. 1852.

⁸ Србске новине — 21. XII. 1852.

Нецитирана литература: Jowanovitsch — Bergbau in Serbien; Србија у имовном погледу — Женева 1918; Бајкић Dr. В. — Питање о шећеру; Kessler Otto — Serbien; Извештај Индустријске коморе у Београду 1912-13; Трговински Гласник; Извештај Радничке коморе у Београду за 1911; Извештај о раду и стању индустрије 1912.

НЕКОЛИКО ВАЖНИЈИХ МОМЕНАТА ИЗ ИСТОРИЈЕ СНАБДЕВАЊА БЕОГРАДА ЖИВОТНИМ НАМИРНИЦАМА

Посебно треба рећи неколико речи о снабдевању Београда животним намирницама и општим економско-социјалним условима живота, који је, као највећи град у Србији, имао у овом погледу изузетних потреба и захтева. У прво време, после ослобођења, у Београду није било нарочитих трговина са животним намирницама нити је, пак, било тржница. Продавци су из околних села или сами ишли по улицама, нудили и продавали своје производе, или су одмах, ван вароши, откупљивали препродавци и турске тобџије, па је продавали пошто су хтели, што је за сиромашне грађане било врло тешко. Друга недаћа била је у томе, што су Турци на капијама наплаћивали неку врсту данашње градске трошарине. У жалби Кнезу Милошу 1823 Еснафи веле: »Дође каква сељанка с једним лончићем млека или сира, или јајце које донесе, а они дочекају на капији и узимају ђумрук. — Случи ли се да овца или јагње мањка на Врачару (који је тада био изван вароши), пак од коже узимају ђумрук«. ¹ — Али, највећа тешкоћа долазила је због недостатка путова. У доба временских непогода, нарочито зими, Београд је за околину постајао неприступачан, у њему се осећала оскудица животних намирница, а цене су се нагло дизале. Због тога су у Србским новинама, од почетка излагања, први пролећни дани објављивани са нарочитом радошћу. Прилике, у погледу снабдевања, које су тада владале у Београду, лепо карактерише изјава Кнеза Михаила у престоној беседи од 7 августа 1861: »Није ли од Бога греота да ми на томе ниском ступњу радиности стојимо, да вино, сирће, масло, маст, зелен, да брашно, па и сами леб са стране за нашу храну у Београд доносимо«.

Тешкоће у овом погледу отклоњене су делимично тек пошто су околни путеви око Београда пчели да се уређују и одржавају и саобраћај са Земуном учињен редовним ода-

кле се Београд снабдевао поврћем и млечним производима. Међутим, на снабдевање из Земуна још у оно време гледали се попречно. Београђанима, а нарочито трговцима и занатлијама, није било право да земунске пиљарице односе новце из Београда. Зато се јавља тежња да се у ширем појасу Београда обраде баште и тиме развије сопствена производња поврћа, која би подмиривала потребе Београда. Ово је и остварено када је 1845 извршена деоба плацева на Врачару, који су употребљени за културу винограда и баштенских производа. Већ у наредној години ове су баштованцинице показале леп напредак па се онда покреће и питање унапређења сточарства како би се Београд из сопствене производње снабдевао млеком, бутером и сиром. Сем тога, баштованлук је био развијен и у данашњој Палилули, коју су населили Нишлије и Лесковчани. Дошавши у Београд они су собом довели и биволе, које су, као издржљиве, употребљавали за рабацилук, који им је био, такође, главно занимање, а од биволица продавали млеко.

Међутим, све ово није решавало проблем снабдевања. Питање високих цена (скупоће) у доба престанка саобраћаја и добре робе овим није могло бити решено. Отуда су врло честе жалбе на месаре, на млекаре, који сипају воду у млеко, на прекупце, који поскупљују животне намирнице, на недостатак животних намирница и дрва зими. »Многи се код нас туже на месаре, једни да у свако доба нема довољно меса, други да је скупо а трећи да не може човек добити колико и какво парче хоће. . . наши месари ретко кад даду колико човек хоће, на пр. за један грош, него одваракају комад, па ма било колико у њему, мораш га узети требало ти ил' не требало«. Да би се, пак, постигло појевтињавање меса за сиромашнији свет, писац горњих редова предлаже, да се уреди »да једна ока за имућне стаје два гроша, за сиромаша 50 пара, а за посве убога само 20 пара, док сада и сиромаш и богат за оку 50 пара плаћа, па ипак богат, јер више меса узима, за мало новаца најбоље парче једе, сиромаш пак за драге новце дробуљине добива. На оваки начин уређена такса за месо не би онда ништа друго била, него обраћај (примена) начела о приходном порезу на најнужније потребе живота.«² Мука се мучила и са фалсификовањем животних намирница, а јексик мера била је редовна појава. »Питање је како би се лукавим млекарицама доскочити могло да мање воде сипају у млеко.«³ Брашно је мешано са пепелом. »Ономадне су, чујемо, овде једног сељака ухватили који је пепео с брашном помешао . . .«⁴ Дрвари су на први знак зиме повишавали цене: »Зимска погода у правом смислу речи већ је наступила . . . Ко се зими радовао ето му је. Ми мислимо да јој се нико тако не радује као дрвари. Јесмо ли погодили? Како не, када се кола дрва плаћају по 9 цванцика.«⁵ Зими су, без разлике,

све животне намирнице биле знатно скупље него ли лети.

Не мања брига била је и стална пијаца на којој би се сусретали продавци и купци. У прво време Београд није имао овакве пијаце. Онај ко би донео у варош нешто да прода ишао би улицама гласно нудећи своју робу, који се обичај, још и данас, одржао у минијатури. Због тога је на улицама била велика живост. Питање установљења тржишта покренуо је 1824 бакалски Еснаф у Београду. Исте године, на молбу овога Еснафа, дошло је решење од везира »... везир је све одобрио: више речено место за тржиште (односи се на Калемегдан) допустио је и ни топцијама ни другима да није слободно иза капија и у вароши по сокацима прекупљивати од сељака, но сваки на тржишту да купује, и који што на продају носи да носи на тржиште. И на тржишту што један почне с продавцем пазаривати, други да на њега не наседа, који му драго било, док први не пазари или не одустане, и ствари да не артерисавају«. ⁶ За чување реда на тржишту одређена су два бакалбаше, од којих један Турчин и један Србин. Међутим, пијачни реон, изгледа да није био ограничен, јер се постепено понсва пренео на старе чаршије у којима се, крајем четрдесетих година, почињу јављати и пиљарске радње. Њихова појава износи на дневни ред два проблема, који нису решени ни после непуних 100 година. Први је проблем: конкуренција пиљарница (које поред пиљарења држе у својим радњама и другу робу) бакалским радњама у вароши, а други: поскупљивање животних намирница, које од сада, док доспу до потрошача, пролазе кроз неколико руку посредника. 19 јуна 1840 Бакалски Еснаф жали се Примирителном Суду у Београду на пиљаре, који су отворили шатре на пијаци и конкуришу им. Исто тако се жале противу њих и као поскупљиваче робе »... Којекакви пангалози дотле су доспели, да од њих не можемо да купимо за једну пару зарзават, а к тому и бакалске ствари отворили дућане и тргују без икакве заповести, нас еснафе убијају, оскупише за то што прекупљују«. ⁷ Већ у то време помиње се и прва наредба, којом се забрањује прекупцима и пиљарима да не смеју пре подне, на пијаци, ништа куповати.⁸

Али, и поред свих тежња, мера државних и судских власти, које се, као што смо видели, јављају још у првој деценији после ослобођења, питање организовања што бољег снабдевања Београда животним намирницама није могло бити решено. Београд је стално остао зависан у погледу поврћа и мљечних производа од земунске околине, а поскупљење, које је изазвало умножавање пиљарница и прекупаца, бивало све осетније. Деведесетих година јавља се понова тежња да се Београдска пијаца ослободи и земунских пиљарница и снабдевање пренесе на унутрашњост земље. У ту сврху 1894 спроведена је реформа железничке тарифе у циљу омогућења

брзог и јефтинијег превоза животних намирница из унутрашњости Србије у Београд. Тарифа је повлашћивала пренос колета, највише од 40 кгр., са свих станица у земљи; цена подвоза била је минимална и кретала се од 0.60 до 1.20 дин. Ова су колета путовала свим путничким и брзим возовима, а могла су се предавати и на по сата пре поласка воза. Ова реформа имала је дејства. Од тада почиње у јачој мери довоз животних намирница из унутрашњости Србије у Београд. Јаја се доносе из Пирота, живина и месо из Лесковца, сир и кајмак из Крагујевца и Крушевца итд. Сем овога, за ближу околину уведени су специјални сељачки вагони (звани пилићари). У 1894 скоро половина животних намирница, донетих на београдску пијацу, била је из унутрашњости Србије: 2548 кг. млечних производа, 20.808 кг јаја, 981 кг рибе, 1006 кг свежег и сувог меса, 4257 кг живине и дивљачи, 698 кг разне зелени, 1469 кг воћа, 5407 кг вина и ракије, 1375 кг разних јестива итд.⁹ Међутим, проблем поскупљивања, услед одсуства боље организације снабдевања, постаје све актуелнији, јер је и друштвена диференцираност у Београду бивала све већа, чиме је растао слој безимућних и економски најслабијих.

Скупоћа хлеба била је увек на дневном реду, без обзира на резултат жетвених приноса у земљи. »Брашно је продавано дакле 17% скупље од зрна, а хлеб 14% скупље од брашна, хлеб је дакле са 31% скупљи од пшенице докле у Западној Европи никакве разлике међ обим не постоји. Из овог статистичког дела најсвезније се закљученије на оскудне главнине и велику техничку невјештину код нас извјести може. Нагонително зближение између обе горенаведене цене посредством полицијски власти, само би жалосна поступљења произвело, узвишено пак народно благостање само ће их собом изједначити.«¹⁰ После више деценија чују се исте жалбе: »И ако је ова година у житу јако родна, а цена житу знатно ниска ми опет видимо да народ једе доста скуп хлеб; значи да пекари шпекулишу и то власти не смеју дозволити.«¹¹ На исти начин одржавали су високе цене и месари, а пиљари свима осталим животним намирницама.

Од 1890 поскупљењу живота у Београду доприносила је и општинска трошарина, која је уведена са том намером, да њен приход служи искључиво за радове на унапређењу града. Међутим, трошарина, чији се приход трошио углавном на администрацију и др., није ни најмање служио за спровођење радова на унапређењу вароши. Отуда се већ после неколико година јавља критика. »У вароши међу већим бројем зналаца, од којих неки су и одборници општински, влада мишљење, да би по грађанство престоничко, према искуству стеченом за ових десет година, било много корисније кад би се завео прирез варошки у Београду место троша-

рине. . .¹² Карактеристично је да су противу трошарине први устајали трговци. Прва трошарина, у ослобођеном Београду, коју су на капијама наплаћивале турске топције, укинута је 1824 интервенцијом Бакалског Еснафа у Београду. Питање реформе трошарине и увођења градског приреза покренули су опет трговци, чијој се акцији од 1900 придружују и радничке организације, највише заинтересоване на појевтињењу живота у Београду, који у својој економско-социјалној структури показује развојну тенденцију ка све већој бројности радничке и безимућне класе.

Исто тако, све до рата, па и после, остао је актуелан и проблем хигијенског уређења снабдевања, нарочито хлебом и месом. Жалбе на нехигијеничност београдских месарница и хлебарница чују се већ тридесетих година прошлога века. Много доцније износи се како у Београду има пекарница, које су претворене из штала и само мало дозидане.¹³ Касапнице, које су све до 1868 даване под аренду од стране општинске управе (тек тада је уведена слободна продаја меса) такође су биле неуређене и у том погледу изазивале многе жалбе.

Све до рата Београд у погледу издашније и јевтиније организације снабдевања животним намирницама, макар и оним најнужнијим, није учинио неки нарочити напредак. Београд, кад је реч о ценама животним намирницама, остао је најскупља варош у Србији. Али, будући да се капиталистички развитак кретао без криза и поремећаја, проблему скупоће, и поред све своје актуелности, није се обраћала нека нарочита пажња, јер је скупоћа постојала углавном у односу на цене у осталим градовима, а много мање у односу на приход месног становништва, чија је куповна моћ са привредним напретком стално расла. Из тога разлога економско-социјални корективи, предузимани од стране приватне иницијативе и јавне управе за побољшање стања у овоме правцу, уколико их је уопште било, показивали су слаб успех, врло често и пропадали. Први од ових коректива у економско-социјалној историји Београда преставља оснивање потрошачке задруге 1870 као резултат пропаганде идеја Светозара Марковића. То је била Дружина за потрошњу, која је имала четири продавнице: на Теразијама, на Варош-кпији, на Дорћолу и на Зеленом Венцу. Дружина је у 1871 години направила обрт у вредности од 69.903 гроша. Али, како се капитал задруге више састојао из задужења код великопродаваца, него ли из улога чланова, то је дружина ликвидирала половином 1872 године.¹⁴ Много доцније, 1904, основано је у Београду радничко кооперативно потрошачко друштво »Напред«, које је одмах отворило своју хлебарницу и заједно са њом пропало. Исто тако пропала је и Београдска потрошачка задруга, основана 1902, као и неколико млекарских

задруга. Једна од тих задруга основана 1902, продала је 1905 — 51.109 лит. млека од чега: 30.265 лит. од својих и 20.454 лит. од туђих крава. Задруга је разлевала млеко по флашама и разносила својим потрошачима. Имала је око 100 потрошача растурених по целом Београду. То је изазивало велике режијске трошкове, а, сем тога, претстављала је велико оптерећење и трошарина, која је износила 5 пара по литру. Због тога је Задруга 1903 изгубила 1.475 динара, 1904, 4.074 динара, а 1905 474 динара и због сталних губитака морала да ликвидира.¹⁵ Било је покушаја и од стране општине да организује снабдевање својих грађана (случај с дрвима), али све ово није престављало неку организовану и са одређеним циљем трајну комунално политичку акцију, већ само мере које су налагали изузетни моменти. Уместо рада на извођењу што повољније и јевтиније организације снабдевања општинска управа је, у највише случајева, интервенисала у области цена и квалитета појединих производа, код хлеба.

Други проблем, у вези са животним условима у Београду, биле су високе станбене кирије. Развијајући се у знаку сталног напредовања, како по становништву тако и по богатству, земљишна рента у Београду расла је све више. То је доприносило да су кирије станова у Београду од увек биле високе и као такве претстављале важно социјално питање чија је актуелност бивала све већа. Рашћење земљишне ренте у Београду почело је одмах са одласком Турака, који су пре поласка, распродавали своја имања. До тада имања, која су вредела по више стотина гроша, одједном су умногостручила своју вредност. Рента је нагло скочила и наредних деценија све се више пењала. Имања и куће ушла су у промет и постала важан објекат пословања и шпекулације. У вези с тиме чују се у Београду врло рано жалбе на скупоћу станова: »Понајскупље долазе овде квартири . . . квартири су од прилике, пошто у Пешти, две собе и кујна напр. 66 талира на годину«. ¹⁶ Онога дана, међутим, када је друштвена диференцираност одвојила на једној страни мањи број власника непокретних имања, а на другој знатно већи број закупца станова, проблем кирија постао је важно социјално питање. 1900 год. од укупног броја становника у Београду, кућу и других непокретности имало је 5,5%. Високе кирије, пак, спутавале су економско-социјални развитак на тај начин, што су односиле врло велики део прихода изазивајући, на другој страни, редукуцију не само културних него и животних потреба према приликама. По једној статистици г. Д. Лапчевића¹⁷ годишња кирија за једну собу у Београду 1912 односила је око 30% укупне радничке зараде. Овакво стање морало је, такође, да изазове економско-социјалне корективе, али су ови били тако минимални да се њихов утицај ни најмање није осетио на снижење ренте, односно на смањење кирија

станова у Београду. Недостајале су, такође, и друге грађевинско политичке мере, које би утицале на нивелирање (приближавање ренте у разним градским појасевима) и спуштање земљишне ренте, односно појевтињење кирија.

Као што видимо, цене животних намирница и станова, претстављале су још од пре стотину и више година економско-социјални проблем, који је временом, у колико је одмicao капиталистички напредак, постајао све актуелнији.

ЛИТЕРАТУРА

- ¹ Ђорђевић Тих. — Живот и обичаји народа — књ. 15
  - ² Србске новине — 24. X. 1845.
  - ³ Србске новине — 4. X. 1846.
  - ⁴ Србске новине — 10. I. 1847.
  - ⁵ Србске новине — 16. XI. 1849.
  - ⁶ Ђорђевић Тих. — Оп. cit.
  - ⁷ Ђорђевић Тих. — Оп. cit.
  - ⁸ Србске новине — 15. XI. 1846.
  - ⁹ Трговински Гласник — 17. II. 1895.
  - ¹⁰ Државоопис — I — 46 стр.
  - ¹¹ Трговински Гласник — 29. VII. 1899.
  - ¹² Трговински Гласник — 26. VI. 1903.
  - ¹³ Трговински Гласник — 3. VII. 1903.
  - ¹⁴ Лапчевић Драгиша — Историја социјализма у Србији.
  - ¹⁵ Трговински Гласник — 1905.
  - ¹⁶ Србске новине — 7. XI. 1841.
  - ¹⁷ Лапчевић Драгиша — Положај радничке класе и развитак синдикалног покрета у Србији.
-

ЗАКЉУЧАК

Економско-социјални развитак Србије и Београда пружају нам ванредно интересантну и занимљиву слику. Она је интересантна и пружа широко поље проучавања за историчара, економисту, социолога па и литерата. Сви они у развоју Србије и Београда могу да нађу безброј мотива, што је главно још неразјашњених, неиспитаних, непроучених. Брзина којом је ишао овај развитак, којом су се смењивали историјски периоди, почев од номадског сточарства па до капиталистичке радиности — уистини задивљује. За непуних сто година, за нешто више од кратког човечјег века, Србија је насељена, створена су градска насеља, градска радиност се одвојила од села, поред заната, трговине и пољопривреде, јавила се индустрија и новчарство. У истом периоду Београд је од примитивног оријенталског градског насеља са нешто трговачког значаја, постао не само привредни, него и социјални, и културни, и политички центар читаве Србије. За све време, до Светскога Рата, он је доминирао економско-социјалним и културним развојем земље. Био је вођ и инспиратор тога развоја.

Економски живот Београда, ослободивши се феудалног турског господарства, кренуо је одмах напред. Београд, дотле затворен пред европском цивилизацијом, прима је одједном оберучке и преноси даље. Кроз њега почиње да струји снажан утицај Запада; његов економски, социјални и културни живот почињу се нагло измењивати. Прво се мења спољна физиономија вароши; губи се Исток, све више преовлађују грађевине европског стила. Настају и дубоке унутрашње промене. Мењају се обичаји и нарави, преображава се друштвена психологија. Оријенталски занати бивају потискивани. Продирање новчане привреде увећава и рађа нове потребе. Јављају се први социјални покрети, почев од утопистичког социјализма па до модерног радничког покрета и савремених политичких партија.

Основна карактеристика свих ових промена јесте, што су се дешавале великом брзином. Управо, у колико је више одмицао капиталистички развитак бивале све брже. Као да су биле ношене неком елементарном снагом. Непромењени темпо развоја, без предаха, трајао је све до Светскога Рата. Унутрашње економско јачање имало је за последицу и све јаче спољне везе; привреда Србије све је више по-

стајала капиталистичком и као таква продираола у светски привредни организам. Али још и уочи Светскога Рата она није била толико капиталистички напредовала и у овај организам тако уопчана да би зависила од сваке његове промене. То се најбоље може посматрати на утицају светских привредних криза.

И Београд се све до Светскога Рата у сваком погледу налазио на линији успона. Улогу привредно-финансијског центра у Србији вршио је у пуном смислу речи. Као такав, Београд је први осетио и сметње које су томе економском развитуку стојале на путу, а у првом реду њему самоме. Отуда се, иницијативом његових привредних и политичких представника, формирају нове идеје, нарочито у области економске и спољне политике. На тај начин Београд постаје и носилац нових економских и национално-политичких идеја и тежња, које налазе одјека у борби за економску независност земље (царински рат са Аустријом), у тежњи за Јадранским морем и у рату с Турском.

Због свега овога — привредног богатства и социјално-политичке активности — Београд је у економско-социјалном и национално-политичком погледу представљао важну полугу у развитуку нове државе. У њему је, као што смо видели, поникао највећи број снага које су покретале овај развитак, њиме управљале и водиле га одређеним смерницама. И онда, када су те снаге биле у пуном напону, када је развитак индустријске радиности и банкарског капитала почео да узима све већег маха, трговина постајала све опсежнија, долази Светски Рат. Он не само да прекида дотадањи развитак, већ руши и његове материјалне основе.

Ретко бисмо могли наћи земљу у којој би један град у економском, социјалном, политичком и културном погледу имао тако важну и доминантну улогу као Београд за Србију. Доминирајући увек развитуком целе земље он је из ње црпео гро материјалног богатства, на основу овога јачао своју привредну основицу, стварао материјалну и духовну културу, утицао на друштвени и политички живот.

Привредни развитак Београда после Светскога Рата, који ће бити предмет расправљања друге књиге, у многоме се разликује од онога до ратнога доба. Прво због тога, јер је положај Београда у новој држави битно измењен. Од граничног града, кроз који је улазило више од 90% увоза, Београд је дошао у средину државе. Његов развитак од сада не иде непрекидном линијом успона. У томе развитуку има много прекида, час мањих, час судбоноснијих. Динамика развитака је снажнија, много је више заплета. Ново доба донело је и нове проблеме. Улога Београда у економском, социјалном, културном и политичком животу земље постала је много компликованија.

